

NAGYVÁRAD VISSZAFOGLALÁSA A TÖRÖKTŐL 1692-BEN.

(Második közlemény.)

VI. A vár ostroma az 1692. év elejétől az elfoglalásig.

Az 1692. év kezdetén a mieink a váradiaknak még sűrűbb ágyúzása és bombázása között kérték az új esztendőttől kedvező eredményt. Hogy pedig akkor Váradon milyen viszonyok voltak, arról álljon itt a várból menekülőknél az elbeszélése.

Gabona — a mint mondják — még van két hónapra való. A tisztek és janicsárok búzát, a közkatonák kölest kapnak.

Fát a váron kívül csak igen-igen nehezen találnak, úgy, hogy a mit napközben összeszednek, csak alig pár órára elég. A mi kevés fa pedig a várban van, azt a végső szükség esetére tartogatják. Marhahúst már nem kapnak. A várban mindössze négy tehenet tartanak, hogy a betegek és a gyermekek részére legyen tej. A betegek száma napról-napra szaporodik s alig van már hely, a hova temetkezni lehetne. Azonban még több, mint ezer fegyveres van.

A hónap harmadik napján, napnyugta után, egész váratlanul muzsika, trombita és dobpergés hangja hallatszott a várból. Ennek a szokatlan vígságnak az okát azonban senkisémmel tudta megmondani, habár ekkor is több menekült érkezett a keresztyének táborába. Ezekben a napokban többször volt róla szó, vajjon nem lenne-e előnyös és hasznos, ha a vár őrseit levelek útján próbálnák a feljebbvalóik ellen izgatni? Ezt mindenki helyeselte, azért elhatározták, hogy az ostromzár vezetői által aláírt leveleket szórják el a vár különböző helyein.

A keresztyének által elszórt levél szövege a következő volt :

Várad pasájának, a janicsárok agájának, s az egész mohamedánságnak tudtára adjuk, hogy csupán csak a ti igen szájalomra méltó és bizonytalan helyzetetek iránt érzett rokonszenvből kívántunk benneteket értesíteni, hogy az igen hatalmas és győzhetetlen római császárnak, a mi legkegyelmesebb urunknak ide kirendelt parancsnoka és fővezére, Auersperg gróf Debreczenbe érkezett, hogy veletek alkalmas időben tanácskozzék. Nevezett tábornok úr, minthogy a természeténél fogva barátságos és együttérző, a ti részetekre kétségkívül biztosítani fogja a császár kegyét. Isten segítségével tehát üdvös és hasznos dolgot cselekedhettek s részünkről mi is rajta leszünk, hogy az a dolog szerencsés befejezést nyerjen. Mert minél tovább tart az ellenállatok és daczotok, annál nehezebbé teszitek helyzeteteket. Bizonyára meg vagytok róla győződve, hogy a császári sereg ettől a vártól eltávozni nem fog soha, bármédig tartson is az ostrom. Ti magatok pedig jól láthatjátok, hogy az az oly régóta óhajtott felmentő sereg nemcsak nem jött, de nem is fog jönni. Mert, ha eddig a megszámlálhatatlan török és tatár csapat a lázadó Thököly-féle gyülevesz népséggel majd Jenőre, majd Gyulára menve a mi hatalmas császárunk győzedelmes seregét nem merete megtámadni, hogyan próbálkoznék meg vele most egy kis csapat? S tegyük fel, hogy megjön az a ti segítségetek, nem képzeltek-e, hogy a mi kiváló vezéreink kellőképen elkészülnek annak fogadására? Épen azért a közeli vidékeken annyi német és magyar katonát helyeztek el, hogy a legrövidebb idő alatt itt sok ezer embert vonhatnak össze. Az idő rövid. Ha feleségeiteket, gyermekeiteket és saját életeteket meg óhajtjátok menteni, a könyörület kapuja már megnyilt előttetek. Ha a megbánás és megtérés győzedelmeskedik rajtatok, nem panaszkodhattok majd, hogy becsapódtatok. Emlékezhettek rá, hogy mindazok az erődítmények, a melyek a mi győzhetetlen császárunk vitézségének és erejének makacsul ellentállottak, nem csupán az őrség vérével, de a nőknek és a gyermekeknek a legyilkolásával is beszennyezettek s tűzzel-vassal pusztítottak. Ellenben az átadott városoknak, mint Egernek, Fehérvárnak, Szigetnek s Kanizsának a lakói, a kik a mi győzhetetlen császárunk kegyelmére bízták magukat, a legbarátságosabban fogadtattak s a török területekre sértetlenül

visszabocsáttattak. Nektek hasonlóképen ígérjük, hogy a távozóknak szabad és biztos utat engedünk, a kik pedig itt óhajtanak maradni, azok nemcsak hogy szabadon lakhatnak, de azonfelül minden jószágukat, a miket azelőtt bírtak, ezután is megtarthatják. Ha azonban eddigi álláspontotok mellett továbbra is makacsul kitarotok, biztosítunk benneteket, hogy ezzel a körülménnyel a kétes megszabadulás mellett a mi méltó haragunkat vonjátok magatokra, a miért esetleg feleségeitek s gyermekeitek vérenek ontásával kell bűnhödnötök, s kevéssel az után a veszedelem után, mely néhány héttel ezelőtt embereitek nagy részének elvesztésével ért benneteket, tűzzáport és lángtengert kell elszenvednetek. Azért fontoljátok meg jól, hogy mi a teendőtök!

Üdv nektek!

Bäumen Ferencz.

Molnár ezredes.

A janicsárok agája azonban a cselet észrevevén, hogy nagyobb veszedelemnek elejét vegye, megbízható embereket küldött ki, hogy a mit megtalálnak, rejtsek el és semmisítsék meg.

Ötödikén nagy óvatosság és vigyázat közepette, éjjél után megérkezett az új pasa, Ibrahim, két szolgájával s néhány váradi emberrel a kik régebben Temesvárra s Gyulára mentek át. A mi őrségünk legélesebb ügyelése ellenére is belopózkodtak a várba s csak a hirtelen keletkezett nagy lárma, melyet dobbal, trombitával ütöttek, árulta el, hogy a pasa érkezett meg. Későbbben az ágyúdörgés s a hadiszereknek a zaja ezt a feltevést megerősítette. (Azt is mondták ugyan, hogy a pasa csupán a keresztvén őrseregek tisztjeinek és legénységének hanyagsága folytán juthatott be a várba. Ezek ugyanis Ibrahimot és embereit észrevették, de a nagy zajban keletkezett izgalom miatt nem tudták megakadályozni, hogy azok soraikon átmenjenek.)

Az új pasának a váratlan megérkezése azt a gyanút keltette, hogy a törökök részére segítség is érkezett. Ezért Jenő felé magyar csapatot küldöttek ki, azzal a szigorú meghagyással, hogy valahol fogjanak törököt, a kitől valamit megtudhatnak. Fáradozásuk nem is volt hiábavaló, mert Jenőtől nem messze csakugyan elfogtak egy török katonát, a ki Debreczenbe vitetvén, a következőket beszélte el:

Mehemmetnek hívják s a pasa gyalogosai közül való, a kiket seimen-eknek hívnak. Ő többed magával a közeli erdőbe rándult ki, hogy fát gyűjtsön. Ott azonban a magyarok elfogták, míg társai a vár felé elfutottak. Az egész őrség 3000 emberből áll. A lovasok között azonban mindössze alig 300-nak van támadásra használható lova. A legnagyobb baj az, hogy már több hónapon keresztül nem kaptak zsoldot. Nappal az őrállásokon nincs senki, éjjel azonban az ellenség esetleges támadásának a visszaverésére az egész őrség készenlétben áll a palánkokon belül és pedig olyanformán, hogy két gyalogos csapat közé állítanak fel egy lovas csapatot. Ha a jenőiek a várból kijönnek is, leginkább Lippa és Erdély felé kalandoznak.

A jövődő segítségnek már minden reménye megghiúsult. Jenőnek és Gyulának a sorsa Váradtól függ. Jenő körül az elmúlt nyáron a törökök és tatárok minden földet letaroltak, a behódoltak pedig Erdélybe menekülvén, minden élelmiszert magukkal vittek Gyuláról.

Ámbár híre sem volt a Várad részére érkezendő segítségnek, de azért Auersperg tábornok jónak látta, hogy a milyen gyorsan csak lehet, ismét átkutatja a vidéket, annyival is inkább, mivel ezt a kedvező alkalmat, a midőn a különben átjárhatatlan mocsarakon és folyókon könnyű az átkelés, nem akarta elszalasztani. Minden szükséges intézkedést megtévén tehát, január 9-én három lovas csapattal, ú. m. Dorian, Szent Croisan és Truchsessian ezreddel és száz gyalogossal, melyek a dragonyosok mintájára lóval voltak ellátva, néhány zsák gyapotot adván nekik, s a támadáshoz hús létrát készítetvén, egy ágyúval s egy nagyobb mozsárral reggel elindult Debreczenből. Alkonyat tájban Újfalú város mellett (Berettyóújfalú), a hol Molnár ezredes hat zászlóaljából álló hajdu csapatával már várt reá, tábort ütött. A következő napon egy csapat magyar lovas, mely az előtt ezredétől elszakadt, mivel zsoldot nem kapott s most rablásból élt, összegyűjtvén, a németek közé beosztotta s folytatta útját Kőrös-Ladány felé. Itt a rácok gyalogos és lovas csapata, mely eddig Túron állomásozott, hozzácsatlakozván, éjszakára megszállottak. Másnap napnyugta előtt átkeltek az erősen befagyott Kőrös folyón, s Békés felé vették útjokat, ahol az előző éjjelen tizenkét gyulai török és ugyanannyi Thököly-

féle lázadó éjjelezett. Ennek a községnek a papja, a ki ezidőtájtban tért vissza Gyuláról, az ismeretlen vendégektől megijedvén, de visszamenni mégis nem akarván, könyörögve jött Auersperg tábornokhoz, elmondva, hogy a gyulai várban valami seregnek az érkezéséről hallott. Egyszersmind leírta a palánk szerkezetét, hogy hol lehet könnyebben betörni. Sőt még az utat is megmutatta. A lakókat a lelkész lakására összegyűjtvén, fejvesztés terhe alatt megtiltották, hogy bárki is a házából, vagy épen a falujából eltávozzék. Az öröknek pedig, a kiket az utakra rendelték, megparancsolták, hogy ha észreveszik, hogy valaki a falun kívül kószál cél nélkül, öljék meg. Harmadik nap délutánján felszedvén a tábort, tovább indultak s Gyulától két órányira állottak meg. Éjnek idején, a sötétben, — minthogy tüzet gyújtani nem volt szabad — a dolgokat olyan ügyesen elrendezték, hogy még a falubeliek sem értesültek róla.

Itt a főbb tiszteket Auersperg tábornok összegyűjtvén, kinek-kinek kiosztotta a parancsot, mely szerint a palánkot három különböző oldalról támadják meg. És pedig Molnár hajdui az asappok kapuját, a ráczok a rácz külvárost. A német muskétások a magyarokkal egyesülten egy petárdával a középső kapura támadnak és pedig mindannyian egyszerre, egy rohamban. Azonkívül szigorúan megtiltották, nehogy valaki időnek előtte a zsákmányoláshoz fogjon, hanem inkább egyesülvén a csoportok, egész a várig űzzék az ellenséget. S ha a dolog úgy történék, hogy magára a várra törhetnének, akkor azonnal az egész lovassággal segítségül mennek. Gyulának, mely a síkságon szép fekvéssel épült, a vár előtt három, egymással érintkező, de egymástól árkokkal, folyóvízzel s felvonó híddal elválasztott része volt. A harmadikból, mely felvonó híddal volt megerősítve s hol a híd kissé hosszabb volt, vezetett a bejáró a várba. A vár maga szűk, négyszögben terül el s hat torony díszíti, földhányásokkal, elővédekkel s fallal eléggé megerősítve.

Tizenharmadikán hajnalban tehát — épen vasárnap — előbb a gyalogosok közt meleg bort osztván széjjel, körülbelül harmadik kakaskukorékolás idején, megmozdult a tábor. Elől a gyalogság, hajnalhasadtakor, kevéssel hat előtt, a palánkra tört, s mindenki a kijelölt helyén munkához látott. A török őrség álmosan s az

ellenség által váratlanul megzavartatva, alighogy fegyvert ragad, a mieink már is körülveszik. Futni próbálnak, de nemre való tekintet nélkül ölik le őket. Sokan még ágyban maradtak, azt gondolva, hogy a tatár segítség érkezett meg. A mieink azonban az egész térségen a harmadik hídig nyomulván, az elibük kerülteket mind levágják. Mindez csaknem egy félórán belül történt. Az ellenség már nem mert ellenállni, hanem a várban gyülekezett. Kétségtelen, hogy ha több gyalogos van jelen, az első küzdelem hevében magát a várat is elfoglalhatták volna. Mert az alatt az idő alatt, míg az ellenségeskedés szünetelt, a kapzsi, zsákmányra vágyó és rablás-hoz szokott hajduk és ráczok otthagyták az ellenséget s a legtöbb elhagyva saját zászlaját, a közelben levő házakba rohantak s zsákmánnyal megrakodva, mintha teljesen legyőzték volna az ellenséget, diadalittasan jártak szerteszét. Ez a vétkes cselekedet s a katonák legsúlyosabban elítélendő kapzsisága az ellenséget pihenni engedte s alkalmat adott az erők összegyűjtésére. Felhasználva ezt a kedvező alkalmat, az ellenség szekerekkel elzárta az utakat s lármát csapva, hátulról támadott ellenfelére. A mindenfelől feltörő láрма a zsákmánnyal és rablott holmikkal megrakott hajduk között rettenetes félelmet támasztott, úgy, hogy többé nem is gondoltak arra, hogy az ellenséget visszaszoríthassák, hanem csupán a zsákmányaikat igyekeztek megmenteni s a legnagyobb részük a palánkról visszahuzódott.

A nagy zűrzavar közepette — minthogy még minden ház nem állott lángokban — a hajduk helyett — mivel ők sem fenyegetéssel, sem ígéretekkel nem voltak rávehetőek — a muskétások néhány lovast küldtek el, hogy a tüzet továbbterjessék.

A keresztyének vesztesége kevés volt, de a palánkok környéke mindenfelé ellenséges holttesttel volt tele. Maga a bég is csak egy szál köpenyegben menekülhetett, hátrahagyva feleségét fiával és menyével. A foglyok csodálkoztak, hogy a kiállott éhség után még képes volt akkora utat megtenni. A zavar ugyan lecsendesedett, de mindenki tudta, hogy most Jenő vára van veszedelemben. Épen azért a bég már az előző napon levelet írt a jenői basának, hogy védekezzék az ellenséges támadás ellen.

Míg ezek Gyulán történtek, egy-egy csoport magyart a környékbeli falvakba küldtek ki. Ezeknek a feladata az volt, hogy a

falvakat, szénát és a mi a hadsereg ellátásához szükséges, feléggések és elpusztítsák, sőt még a lakókat is elűzzék azokból a községekből, s a Berettyón túlra kísérik őket, hogy ily módon nemcsak Gyula és Jenő, de a török sereg előtt is — ha netalán segítséget próbálna hozni — minden segélyforrás, sőt még az utak is elpusztítottassanak. Még ugyanazon a napon tehát Dobos falu irányában, innen a következőn Szalonta alá, majd pedig egy elhagyott falu felé indultak. Ekkor Auersperg tábornok néhány órai pihenőt adott s azután visszatértek Várad alá.

Itt ismét számos menekültet találtak, a kik beszélték, hogy napról-napra nagyobb a fa- és kenyérhiány, továbbá, hogy a janicsárok és a többi katonaság már viszálykodnak egymással s a tisztek ellen nemsokára nyílt lázadás fog kitörni. Azt is mondták, hogy a mikor az új basa a várba megérkezett, majdnem sírva fakadt a helyzet szomorúságán s szinte visszaborzadt tőle. A vár átadásához semmi remény nem lehet, minthogy a janicsárok agája egyenesen kijelentette, hogy Szent György nap előtt (ápr. 24.) — ha az Isten addig élteti — Várad várát semmi körülmények közt át nem adja; a ki nem győzi addig türelemmel, vagy meghal, vagy megfutamodik.

A váradiaiak ez alatt mind nagyobb erővel ostromolták az olasz palánkot, gyakrabban támadtak és erősebben lövöldöztek, minek folytán kétségessé lett, vajjon az olasz palánkban hagyott csekély számú katonaság képes lesz-e állását megtartani. Ugyanis a Molnár-féle hajduezred volt ott, mindenféle emberből összetoborozva s a Thököly-féle felkelőkkel, rácz szökevényekkel és törökökkel gyarapodva, melyeknek ereje éppen nem volt valami elrettentő. A váradiaiak néhányszor a palánk, egyszer pedig a sötétben a híd mellett levő erősség ellen támadván, az egész őrséget megszalasztották s húsznál több magyar köpenyeget és ugyanannyi puskát magukkal vittek a várba. Tizenhatodikán, midőn a magyar és német csapatok a vár előtt megjelentek, az ellenség megrémült. Tanakodni kezdtek. A legtöbben azon a nézeten voltak, hogy Erdélyből kell katonaságot kérni, mivel támadástól féltek. S csakugyan azon egész éjszaka, a mennyi fegyveres a várban volt, mind az őrhelyen volt. Bár a gyulaiak által szenvedett vereségről kémeik által részletesen értesültek, de részben makacs-

ságból, részben könnyelműségből hitelt nem adtak neki. A várban jutalmat kapott, a ki foglyot szerzett. Ugyanazon éjjel tehát, midőn a mi embereink — szokás szerint — nem messze a vártól, állomáshelyükre mentek, az ellenség csele folytán körülkerítették, hármat közülök azonnal megöltek, hármat pedig élve a várba vittek. Azoknak azonban, a kik Gyula külvárosának az elpusztítását elbeszélétek, most sem hittek.

E közben szökevények érkeztek, a kik erősítették, hogy bár az éhség napról-napra növekszik, de azért két hónapnál előbb a vár megadásáról szó se lehet, hacsak a janicsárok lázadást nem támasztanak. A mostani téli idő is nagy akadályja ennek, mivel a törökök a gyermekeket és nőket a nagy hidegtől kímélni akarják.

Tizenkilencedikén egy német lovas a gyulai bégtől levelet hozott, a melyben az kérte, hogy feleségét és menyét két német katonáért cseréljék ki. A keresztyének azonban az ajánlatot elutasították.

A váradiak ez alatt a mieinkkel folytonosan harczban állottak, tizenkilencedikén pedig az olaszi palánk felé nagyobb erővel kitörtek s a hajdukkal hosszabb ütközetet vívtak. Ezek azonban nem tágtván, a törökök a várba visszatértek. Viszont a németek a vár körül levő sánczokból lövöldözésekkel nyugtalanították folytonosan a váradiakat, miáltal sok törököt megöltek. Sokan, a kik a nyílt téreken kunyhókat építettek, kénytelenek voltak védett helyiségekbe visszavonulni. Huszonkettedikén elfogtak egy törököt, midőn a kertben fát vágott. Az ő részletes elbeszélése szerint két nappal azelőtt minden katonai személy részére két véka gabonát (a mi 90 osztrák fontot nyom) osztottak ki. Van ezenkívül két és fél hónapra való gabona és maradék ennivaló. A ki a mit talál, szét kell osztania. Van még két tehén, melyeket a tejért tartanak, minek az ára mértékenként (icce) két forintra emelkedett. Ló van 12 darab. A fa oly kevés, hogy nemesak lopják, de erőszakkal is elveszik. Az új basa és a janicsárok agája között nagy a barátság s mindketten hangoztatják, hogy a míg élnek, a várat semmiképen fel nem adják. Egyszersmind nyíltan hirdetik, hogy február közepéig a segítség megérkezik. Három embert kiküldöttek, hogy a segítségről biztos híreket hozzon, de a mi őrünk észrevették őket s azok a várba visszatértek.

Becséről, a Tisza mellett Titel fölött levő palánkból dél felé kiküldött kémek hozták is már hírül, hogy Pozserovácban Thököly vezetése alatt kb. 5000 török, tatár és felkelő gyülekezik, a kik Várad felé akarnak indulni, hogy oda segítséget vigyenek.

Huszonyolczadikán Lippa régi kapitánya, a kiváló hírnevű Kiss Balázs jelentette, hogy a jenői palánknál a rábízott feladatot szerencsésen végrehajtván, a palánkot teljesen felégette.

A jenőiek azonban — a gyulaiak kárán okulva — mindenüket behordván a várba, a palánkot a mieinknek üresen ott hagyták. A Jenő váránál történt események után az udvari prefectus (Jenőben) egy magyar nyelven írott levelet küldött át Kiss Balásznak Lippára egy paraszttal. Hogy emberségből tette-e ezt, vagy kémkedésből, nem tudni. A levél tartalma jelentéktelen. Csupán kuriozum-képen álljon itt :

A fő basának volt egy agara, a lábán és a farkán vörösös színű. Ezt a hajdúk a palánk felégetése alkalmával elvitték. A fent említett basa olykor üdülés czéljából vadászni szokott menni. Mint-hogy azonban az agara elveszett, ezt most nem teheti. Épen azért tiszteletteljesen kéri a magyarok parancsnokát, az ő jóakaró szomszédjukat és igen kiváló katonát, hogy a basa iránt érzett emberszeretetből azt a kedvencz fehér agarat kerestesse meg s a jelen levél átadójától küldje vissza. Különben az agár nem nagy értékű s másra nem is alkalmas, mint vadászatra, de úgy a basát, mint mindannyiunkat nagy hálára kötelezi ez által. A viszont szívésséggel nem is maradnak adósok. Ennek igazolására itt küld a basa egy kis kendőt. Egyébként a ti uraságtok, a kinek az életét az Isten hosszúra nyújtsa, még sok jóindulatot fog részünkről tapasztalni. Kelt a szomszédos Jenő várában. Mohammed 1104. évében Rabyvulennelus hava 5. napján, azaz 1692 jan. 23-án.

A ti jóakaró szomszédotok

Mehemet aga.

Február elsején a Várad körül táborozó keresztyén csapatok azt az értesítést kapták Lippáról, hogy Thököly a Duna jegén átkelt csapatával. A temesváriak is tatár és török csapatot toboznak, hogy Várad részére segítséget vigyenek. Ugyanezekben a napokban mind gyakoribb fegyverzaj hallatszott Temesvár felől.

Hogy Thököly, vagy valamelyik szeraszkir közeledik-e, senki sem tudta.

Auersperg tábornok értesülvén ezekről a dolgokról, ezeket az erdélyieknek azonnal tudomására hozta, hogy ha valahol valami veszély fenyegetne, a császári sereg azon a helyen készen álljon. Egyszersmind elrendelte, hogy a szomszédos területekre német ezredek s magyar és rácz katonaság küldessenek, hogy minden eshetőségre készen legyenek. A február 2-án Gyula várából érkezett levél, melyet az ott fogságban levő németektől küldtek, még inkább megerősítette a hírt, hogy a gyulai törökök már nemcsak titokban suttoják, hanem nyíltan terjesztik, hogy Thököly török és tatár csapatokkal, melyek között francziák is vannak, Gyula várába készül, hogy a téli idő egy részét ott töltsse. S ha innen segítséget nem vihet is Váradnak, de mégis megakadályozza, hogy az ellenség a szükséges dolgokkal ellássa magát, a sánczokon kívül levő őrséget pedig éjjelenként nyugtalaníthatja. Ugyanezen alkalommal a gyulai bég azt üzenté, hogy feleségéért és menyéért négy német katonát ad cserébe. Ebbe a keresztyének is beleegyeztek. Minthogy a váradiak az olasz palánkban sok kárt okoztak és sok embert megöltek, ezért az ostromlók a Szent István-hegyen több sugárágút gyűjtöttek össze, honnan a várbelieket elhallgattatták.

A mult hó 30-ról Lippa várából levél érkezett, a melyben hírül adják, hogy ezen vár tartalékának a zászlótartója, a ki azelőtt Temesváron fogságban volt, de egy tatárért kicserélték, azt a hírt hozta, hogy a mult hónap 27-én egy aga, a kit a francia király küldött Thökölyhez, sietve Temesvárra érkezett a szövetségeseinek szánt pénzzel s ezért volt ott a nagy lövöldözés. Egyszersmind ugyanez az ember hallotta, hogy valamelyik basa sereggel közeledik. Azt is írta a lippai kapitány, hogy bizonyos váradiak, a kiket onnan (t. i. Váradról) nagy csomó frással küldtek el, hogy bebizonyítsák, milyen szükségben van a vár, útjokban Lippától nem messze éjjeleztek.

Ötödikén a rácz katonák egy törököt fogtak, a ki szintén erősítette, hogy Temesvár körül katonaság gyülekezik. Az pedig egészen bizonyos, hogy midőn az a pénzt hozó aga Temesvárra jött, két ezer ló is érkezett oda s a lövöldözés ennek az öröme

is történt. Thökölyt a török portára idézték, hogy a vezérekkel tartandó haditanácsban részt vegyen s oda már el is indult. Seregét Orsován és Pozserováczon hagyta hátra. Végül azt ujságolta, hogy a váradiak 13 nappal ezelőtt két követet, Hasan zaimot és Malko szpáhit, küldtek Temesvárra, tudják meg ott a szeraszkiértől biztosan, hogy számot vetve elhagyatottságukkal, teljesen megfeledeztek-e róluk.

A váradiak ez alatt folytonos tanakodással töltvén az időt, kétségbeesésükben hol itt, hol ott ki-kitörtek a várból. Sohasem voltak ugyanis biztosak benne, vajjon az embereik, a kiket segítségért küldöttek, célhoz jutottak-e.

Tizenkilenczedikén, napnyugta után, váratlanul rettenetes módon kezdtek lövöldözni köröskörül a vár falairól. Ez a körülmény azt a gyanút keltette, hogy segítség érkezett, s összes katonaságunkat fegyverbe szólítva, készenlétbe helyezték. Eltelt az egész éj, de a segítségnek nyoma sem volt s teljesen érthetetlen volt a dolog még Bäumen előtt is, ki hiába kutatott utána, mígnem egy szökevény megmagyarázta. T. i. a vezérlő tisztek egy házban összejöttek a várban tanácskozásra s egy török türelmetlenül követelte, hogy mi van már a felszabadítással? «Itt van már a hegyeken a segítség» — felelték neki — s hogy a közkatonák hangulatát felizgassák s a megszállókat megijéssék, azért sütötték ki ágyúikat.

A következő nap állandó lövöldözéssel és kitérésekkel telt el. Ugyanis az Olasziból a városba vezető híd nagy részét az ott őrségre felállított hajduk feltüzelték. Ekként a híd használhatatlanná lett. Minthogy most néhány napon át enyhe idő volt, a törökök megragadták a kedvező alkalmat s a hajduk ellen, a kik abban a sánczban szorultak és semmi menedékük nem volt, kirohanást intéztek. Bäumen báró, a parancsnok helyettese, minthogy az örök a törököknek a gyülekezésére figyelmesse tették, a veszélyt el akarván kerülni, a lehető legrövidebb idő alatt két csapatot szervezett száz gyalogossal, melyeknek a feladata volt lesből a törököket hátulról megtámadni. Úgy is történt. A németek alighogy a régi város romjaihoz közeledve, feltűntek a hajdu völgy előtt, összecaptak. Bizonyos, hogy a hajdukat mind elfogták, vagy levágták volna, ha a németek az ellenséget hátulról nem támadják. Az ellen-

ség ugyanis, a mint a németek közeledtét meglátta, meghátrált. A nap hátralevő részét a sánczok és a hídnál dolgozók elleni lövöldözések foglalták el.

Ezalatt a sáncznak a parancsnoka, Bäumen, a legfőbb gondját arra fordította, hogy új híd felépítéséről a szokott körültekintéssel gondoskodjék. Ámbár az ácsok és munkások minden erejükkel dolgoztak, de a víz igen gyorsan annyira megnövekedett, hogy két napig nem lehetett folytatni a munkát. Az ellenség pedig oly erősen lövöldözött, hogy szinte nem lehetett megállapítani, vajjon az ostromlók törekvése volt-e erősebb a munka bevégzésére, vagy az ellenségé, annak megakadályozására. Kissé megennyhülvén az idő, a hóval vegyes esők a várban is sárosá tették a helyeket s pizsokkal és mocsokkal borították el az egészet. Úgy látszott, hogy árvíz lesz. Az ellenségnek újból gondot okozott tehát, hogy a bajt hogyan hárítsa el s a sok vizet, mely kétségtelesen annyi holttesttől és emberi pizsoktól megfertőztetett, merre vezesse el. A hely fekvése folytán az volt a legtanácsosabb, hogy a Kőrös folyóból kijövő s a várhoz igen közel elmenő kis patakba eresszék le a vizet, mivel ezt az ellenség se tudja megakadályozni.

Ugyanez idő tájban, napnyugta után két német, a kiknek egyike két hóval azelőtt az ellenséges várba beszökött, a másik pedig, egy brandenburgi dobos, a ki az első megszállás idején fogságba került, az ostromlókhoz átszökött. A várban szabadon járhattak, ezért menekülhettek oly könnyen. Hogy a dobos menekülni akart, az kétségtelen. A másiknak a szökése azonban — minthogy már előbb hitelenné lett — gyanus volt. Éppen azért békóba verték s szigorú őrizet alá vették. Ezzel egy időben egy csapat török támadta meg a mi lovas őrzőjüket s a mieinket megelőzve s még néhány köpenyeget is, melyet a németek elhagytak, csodálatos gyorsasággal összeszedtek s az ott talált fával együtt elvitték.

A gyulai bég ismét levelet küldött át felesége és menyé kiváltása ügyében. Nagyon hálás lesz érte, — írja — hogy a négy németért az asszonyokat szabadon bocsájtják a keresztyének. Hiszen neki pénze úgy sincs, a mivel kiváltaná őket. Csak azt kéri, hogy az asszonyok mellé megbízható embereket adjanak, a kik őket oda kísérik s istenre és Mohammedre tett esküvel fogadja, hogy

a németeket ő is azonnal szabadon bocsájtja. Igéri, hogy a hol csak teheti, a keresztyén foglyokkal mindig jól fog bánni.

A következő napon tehát az asszonyokat Túr városába kísértették, hogy a mi foglyaink is minél hamarább kiszabaduljanak a török fogságból.

22-én, midőn Auersperg tábornok útban volt Várad felé, futár jelentette neki, hogy a váradiak ugyanazon a napon nagy sereggel kitértek s mindkét részről sokan megsebesültek, néhányan elestek. A törökök egy kisebb csapattal a hajdú völgnél kezdték az ütközetet a hajdúk ellen. A nagyobb rész pedig a németeket támadta meg. Sokáig kétes volt a harc s a keresztyének már-már ingadozni kezdtek, midőn Klimes báró, az Arienzaga-ezred parancsnoka, a szétszórt katonaságot rendbeszedve, óriási hévvel rontott az ellenségre, de egy puskaütéstől súlyosan megsebesülve, néhány óra múlva kiszenvedett. Kiváló és mindenki előtt kedvelt ember volt, halálát éppen azért mindenki sajnálta. Bizonyára még nagyobb lett volna azonban a mi veszteségünk, ha nem maga Bäumen parancsnok-helyettes állott volna a seregek élére. Ő azonban a törököket csakhamar visszaszorította a várba.

A vakmerő kitérésnek az oka — úgy látszott — az előre sejtett áradással volt összefüggésben. A milyen merészen támadtak, annál dühösebben tértek vissza.

23-án az ágyúzás és bombázás mindkét részről egész napon át szakadatlanul tartott. Délután a mi lovas őrségünk egy papmezői öreg pattantyúst fogott el. Vagy Váradra, vagy a jenői várba igyekezett; ezt azonban nem árulta el. Olasziba vitték, hol a vallatáskor a következőket mondotta:

A papmezőiek csak Várad elestét várják, s azonnal megadják magukat ők is a császári seregeknek. Néhány héttel azelőtt két papmezői ember jött ide, a kik bejutottak a várba, sőt a felelettel vissza is jöttek. Azt a hírt hozták, hogy a török porta elhatározta, hogy Váradnak segítséget visz. Azonkívül a tatár kánnak megparancsolták, hogy Erdélybe igen erős csapatokat küldjön s Veterani császári vezért támadja meg, nehogy az seregeit Várad ellen vigye. Thököly pedig lesi az alkalmat, hogy török katonasággal, valamint a sajátjával, melyhez még néhány ezer francia szövetséges is csatlakozik, Várad felé indulhasson s azt az ostrom alól

felszabadítsa. A temesváriak már hajókat is készítettek, hogy abból a Maros folyón hidat verve, a sereg azon átkelhessen. Azonkívül igen nagy mennyiségű gabonát is szedtek össze.

27-én délután Mezen Mehemmet nevű váradi aga körülbelül 150 fegyveressel kijött a jení kapun s a mi lovas őrségeink előtt czirkált. Észrevéven a parancsnok, egy huszár kapitánnyal azonnal ellenük indult. Csapatait két részre osztotta. Az egyiknek élére ő maga állott s az ellenségre, mely a vártól laza sorokban már messzebbre eltávozott, rohamot vezényelt. Roham közben az említett aga valami kendő félét felemelvén, jelt adott. A mieink ezen meglepődve, megállottak. Oda küldöttek az agához egy magyar tisztet, kérdezze meg, hogy mit akar. Az aga először is az iránt érdeklődött, hogy a keresztyének csapatában milyen tisztok vannak. Mielőtt azonban a magyar tiszttel hosszabb beszédbe elegyedett volna, a magyar tisztet visszahívták s maga Bäumen parancsnok-helyettes ment oda, hogy az aga neki adja elő kívánságát. Midőn az aga közelébe ért, az a fegyvert letétette vele s ő is a mögötte néhány lépéssel alázatosan meghúzódó társánál hagyva az övét, nagy szerényen közelebb jött s a szokásos tisztelettel üdvözölte a parancsnokot. Erre Bäumen felszólította, hogy mit kíván. Az aga mosolyogva válaszolt, hogy tudja jól, hogy a parancsnokkal áll szemben. De szeretné nagyon tudni, vajjon mi a czélja itt a keresztyéneknek, tulajdonképpen mért küzdenek annyit hiába? Bäumen ezt felelte neki: «A mi czélunk, a miért itt az időt töltjük, ismeretes elöttetek. S addig nem is távozunk el innen, míg el nem érjük, a mit akarunk. Hogy hideget, havat és számtalan más kényelmetlenséget eltűrjünk, azt már megszoktuk. Különb is vannak olyan gyógyszereink, melyek az elfáradt lelkeket újra felüdítik. De ti, mint madár a kalitkában, csak vergődtek; éhséget és más megszámlálhatatlan nyomorúságot mért túrtok hát?

— Igaz, — felelé a török — hogy nyomorral küzdünk, csupán kenyérrel élünk. Még a lóhúsnek is, mely már szintén kevés van, 40 para, azaz egy osztrák forint okája.¹

— Átérzem szenvedésed, — mondá neki Bäumen, — és

¹ 1 oka = 2½ bécsi font.

sajnálom, hogy itt a nyílt mezőn találkozunk, a hol nem áll semmi rendelkezésemre, a mivel szíves-örömet megkínálhatnának.

— Nehány nappal ezelőtt csak egy darabka kenyeret kértem s még azt sem adtatok. Hát akkor most mit adnátok?

— Talán nem alkalmas helyen és időben kérted. Jőjjetek a táborunkba s a legnagyobb tisztességben részesítlek benneteket. De mért is makacsoktok, mikor a dolog úgy is hiábavaló. Hiszen tudjuk, hogy az egri basa is csak hiteget benneteket s már benne is megrendült bizalmatok! Én ígérem nektek és fogadom, hogy ha barátságosan közeledtek felénk, nem kell félnetek semmitől.

— Tudom, hogy a németek minden nemzet között a legmegbízhatóbbak. Mi azonban a mi hatalmas szultánunktól ígéretet bírnak, hogy a segítség rövid idő alatt megérkezik. Házi tűzhelyünket, szentélyünket nagyon nehéz elhagyni, különösen nekem, a ki ezen a helyen születtem és nevelkedtem. Azért tovább is itt élek s ha kell, itt halok!

— Ha segítséget vártok, nagyon csalódtok! Jaj nektek akkor. Ha még tovább is nyakaskodtok, akkor ezután már nem könyörülünk rajtatok, még ha önként békét és hűséget ajánlotok is! Ugyanis már megtettük a rendelkezéseket, hogy a várat ágyukkal s minden eszközzel az eddiginél erősebben támadjuk. Üdvös és hasznos lesz tehát rátok nézve, ha minél előbb határoztok sorsotokról. A kinek ház, szántó föld, kert, vagy szőlő kell, kap. Ki, a hova menni óhajt, bántatlanul oda mehet.

— Ha csak rajtam állna, én szívesen beleegyezném. Javasolni fogom parancsnokaimnak s mindenképpen rajta leszek, hogy holnap a felelettel a sánczokhoz átmehessek. Látni fogjátok, hogy én kész vagyok a ti szolgálatotokra. Hiszen tudjátok, hogy a váradiaak szándéka az, hogy a melyik sereget győztesnek látják, a várat annak adják át.

Ezek után mind két fél szép rendben, minden ellenségeskedés nélkül visszahúzódott.

28. és 29-én a váron kívül nem jelent meg senki, de kölcsönösen igen erősen ágyúztak. A Kőrös folyó átjárójánál a mieink közül sokan megsebesültek, néhányan meg is haltak.

Auersperg gróf főparancsnok az ellenség által megkezdett tárgyalást szívesen folytatta volna, úgy vélvén, hogy majd úgy

könnyebben megadásra bírhatja őket. Azok azonban a kapun kívül többé nem jelentek meg s borult, havas-esős időjárás köszöntvén be, a tárgyalás abban maradt.

A márczius esőzéssel kezdődött. A nagy hó és az áradása közlekedést lóval, kocsival teljesen lehetetlenné tette. A hónap két első napja csendben telt el. Harmadikán 90 és néhány szénával megrakott szekér érkezett, de az ellenség oly kegyetlen ágyúzással fogadta, hogy több ökör és 6 paraszt meghalt. Dél felé egy hajdú a régi város romjai között kóborolván, a törökök elfogták s a várba vitték. Ugyanezen idő tájban meg két török hozzánk szökött át s beszélt, hogy Mezen agát — mivel a basák tudta nélkül tárgyal — börtönbe vetették. A janicsárok agája mindenféle gyülekezést betiltott, nehogy összeesküvés keletkezzék. Hogy a katonák között a fegyelmet megtarthassa, ki a mit hallott, be kell jelentenie. Igen sokan a kézi malmoknak a folytonos zörgését már annyira megunták, hogy szívesebben túrték a fogságbevétést, mintsem tovább dolgozzanak. Különben a vezérek el vannak szánva, hogy a segítséget megvárják.

Ugyanezen idő tájban Belényesből levél által tudatták, hogy egy aga, a kit néhány héttel azelőtt a váradiak a török portára küldöttek, 30 lovassal Jenőbe érkezett, hogy a víz apadtával kedvező hírrel Váradra menjen. A válasz lényege, a melyet hozott, az, hogy a váradiak csak tartsanak ki vitézül és elszántan. A segítség márczius 15-re Jenőben lesz.

Erre a híre néhány német és magyar Szalonta és Gyula irányában, továbbá Fekete-Bátoron át Jenő felé elküldetett, hogy az utak állapotáról hozzanak értesítést. Ötödikén tértek vissza s jelentették, hogy az utak hasznavehetetlenek.

Ezen nap délutánján kissé kiderülvén az idő, rendelkezéseket tettek, hogy a váradi katonasághoz szózatot intézhessenek. Azért Bäumen a császári tolmáccsal s más szükséges emberekkel a hajdúk sánczához ment, minthogy az volt a várhoz legközelebb s innen az árok felé előre küldve egy magyart egy dobossal, kiabálással és dobolással jelt adatott. Először is azt kérték a törököktől, hogy a fegyverszünet ideje alatt a követ biztonságáról gondoskodjanak. Azok azonban távozásra szólították a jelt adókat, sőt szavaikkal együtt hallható volt már az ágyúk dörgése is. A mieink

eleintén kérésre fogták a dolgot, de a törökök mind erősebben kezdtek ágyúzni s lövöldözni. Így semmit sem végezvén, a mieink is visszatértek s törökök és magyarok ökölrel fenyegetve kiabáltak egymásra kemény szitkozódások között. Azután csend lett. A következő napon a várból sem lőttek.

A várban ezalatt történekről egy szökevény a következőket mondotta :

A dobolást és a kiabálást meghallván, a pasát és a janicsárok agáját megbízták, hogy a keresztyéneket zavarják el onnan, nehogy beszédbe elegyedhessenek. Ez ellen a közkatonák tiltakozni akartak, ha vezéreiktől nem tartottak volna. «A közbizalmat nem szabad megsérteni, — mondták. — A követ és a kik vele idejöttek, nem hibásak. Csupán beszéddel úgy sem lehet a várat elfoglalni.» A basa és a janicsárok agája azonban ezeknek durván válaszolt. «A mi igen hatalmas császárunk talán majd a közkatonáktól kér tanácsot ilyen fontos ügyben és nem a tisztektől! Tavasz közeledtével, a mikor kilátás nyílik a segítségre, most engedjük át magunkat a csüggedésnek?» Mikor azonban a basa a falak kijavítására rendelte a katonaságot, verekedés támadt, mivel a közkatonák ellenszegültek. «Mért kell a réseket vesszőkkel kijavítani, — mondták — hiszen a nagyobb ágyúk úgy is könnyen szétrombolják azokat. Ha jön a segítség, mely felszabadít bennünket, lesz mód a kijavításra. Ha meg nem jön, akkor úgy is hiába dolgozunk.» Erre az aga ott hagyta őket. Kijelentette azonban, hogy hedrelis előtt — a mi Szent György napja táján van — a vár átadásáról ne is álmodjanak. A gabona még két hónapnál tovább elég. A mi fát pedig a várban még találnak, azt nem szabad magáncélra elhasználni, hanem közcélra kell félretenni.

Nyolczadikán a sok ágyúgolyó közül egy a főparancsnok házat is átütötte. Emberben azonban kár nem történt.

9-én, vasárnap, napkelte előtt váratlanul ágyúdörgés hallatszott. A szokatlan dolog nagy izgalmat keltett. A mezei őrök azt hozták hírül, hogy két váradi embert a papmezői út felé láttak menni. De mégis hihetetlennek tetszett, hogy maguk a törökök árulják el követeket, mielőtt biztosan tudnák, hogy szerencsésen célhoz értek. A dolog egész nap homályban maradt, mígnem este Belényesből jelentették, hogy három török Papmezőről Várad felé

ment. Közülök az egyik visszatért, a másik kettő pedig bejutott szerencsésen Váradra. Ezeknek szólt az üdvözlét.

A következő napon délután egy asszony jött ki a várból egy 10 éves fiúval s a hírt ő is megerősítette. A következőket beszélte :

Vasárnap este, napnyugta előtt Hasan zaim és a vár kapitánya, Omer aga, a kiket több héttel azelőtt a segítség sürgetésére kiküldöttek volt, visszatértek s az e fölött való öröm kifejezésére lövöldöztek. Ő az áradás miatt csak nagy nehézségek árán tudott fiával kijutni. Úgy hallotta, hogy a tatár kán igen nagy sereggel megy Erdélybe s Thököly és az erdélyi fejedelem is készülődik. Thököly egy török sereggel Várad felé jön. A régi pasát, Abdi Lathifot, állásába újra visszahelyezték. A várban a legtöbben fogadkoznak, hogy az erősséget utolsó lehelletükig védelmezik.

Éjfél tájban két török lovas a Kőrös partjához jött, egészen közel a mi őreinkhez. Az örök a szokott módon megállították őket, kérdezve, hogy kicsodák. A törökök azt felelték : katona. De ugyanekkor puskájukat is elsütötték, elárulva ezzel, hogy ellenségek. A zajra az ott levő őrparancsnok a lovasokkal azonnal üldözőbe vette a futó ellenséget. Midőn azonban túlságos vakmerően és elővigyázatlanul berohant a janicsárok közé, a kik három oldalról lesben állottak, keresztül szúrták s egy másik közkatonával együtt ott halt meg. Az ellenség fejüket levágva s ruhájukat elvéve, temetetlenül ott hagyta őket. De ez a győzelem a töröknek is véres volt, mert Mezen Mehemmet aga is megsebesült. Cior Jusszuf szpáhi pedig, a ki a fogoly szerzésben mindenkor híres és szerencsés volt, átszuratván, lováról holtan bukott le. A törökök egy német lovast lovával együtt elfogva a várba vittek. A lovat 15,000 oszporáért eladták s malomhajtásra használták fel.

Ugyanazon a napon, melyen az az asszony a fiúval a keresztények táborába jött, Jenóból is érkezett egy polgár. Azt a hírt hozta, hogy ott 300 janicsár megérkezését várják, a kik a zsoldpénzt hozzák s aztán Váradra fognak menni. A kívánt segítség azért jön lassan, mert a seregeknek nincs elég élelmük.

A vezénylő főparancsnok, Auersperg tábornok, a 300 janicsár közeledéséről hallván, rögtön tanácsot tartott tisztjeivel s elhatározták, hogy katonaságot küldenek ellenük. Egy magyar ezredet és 300 német lovast pedig Várad ellen helyeztek készenlétbe.

Egyidejűleg Kiss Balázs meg Papmező és Jenő felé czirkált csapataival.

A következő nap, 14-ike, azzal telt el, hogy kocsit gyűjtöttek, melyen a szénát s más szükségeseket a katonaság után szállították.

15-én Truchses tábornok megindult csapataival s a pocsaji hídon átkelvén, Váradtól nem messze tábornok útját. A fővezér, Auersperg gróf, még aznap követte. Midőn azonban Konyárba megérkezett, a nagy áradás miatt kénytelen volt megállni, mint-hogy a víz a konyári hidat elvitte s helyreállítása igen nehéz munkába került. Ekkor jött a hír, hogy a Berettyó áradása miatt a pocsaji híd is végső veszedelemben van, a víz a hídnál két rőffel magasabban van s csakis csónakkal lehet átkelni.

Miután a konyári hidat elkészítették, a szénával és élelemmel megrakott kocsikat útnak indították Pocsaj felé, hogy ott terhüket lerakják. Bámulatraméltó volt, hogy a máskor jelentéktelen kis patak alig egy félóra alatt mily óriási területet elborított.

A Kőrös áradása még nagyobb veszedelemmel fenyegette a keresztyén csapatokat Várad körül, midőn a régi városhoz vezető hidat is elvitte a víz. Kötelek feszítettek tehát ki a folyón, melylyel a csónakot áthúzták. Szinte kétséges, hogy az ostromlottak, vagy az ostromlók voltak-e ekkor nagyobb szükségben.

Ez idő tájt a Gyula felé kalandozó ráczok egy törököt és egy asszonyt fogtak, a kik azonban a jövődő segítségről semmit sem tudtak.

Mint-hogy a janicsárok érkezéséről semmi biztos hír nem jött, Truchses tábornok csapataival Pocsaj felé vette útját.

Ezalatt az olasz hidat a Kőrösön át újra helyreállították, sőt egy újat is kezdtek építeni, melyen a szekerek fognak átjárni.

20-án egy egeri származású Musztafa nevű csahadar — a pasa udvarából való ember — érkezett ide két testvérével. Azt mondotta, hogy azért szökött meg, mivel megszerette a keresztyén vallást s az a célja, hogy Egerben telepszik le. Elmondta ő is, hogy a pasát letették hivataláról s újra Abdi Lathifot ültették helyére. Hasan zaim és Malko szpahi visszaérkezve mindenféle hirdették, hogy Albánia pasája, Mahmud Ogli bég 15,000 albánnal útban van Várad felé. Ők Temesvárnál hagyták el azokat. Tavasz kezdetére ide érkeznek. A váradiak e fölött nagyon megörültek,

hogy végre elérkezik a szabadulás ideje. Titokban azonban a tiszteknek bevallották, hogy a segítségről semmit sem tudnak. Csupán körülbelül 1200 albán érkezett Belgrádba. A szeraszkir, a ki Nisben van, két váradit, a kik a segítség sürgetésére Konstantinápolyba igyekeztek, megöletett. Ez a dolog ijesztette el Hasan zaimot is, hogy Nisen túl menjen. Ugyanő Nisben hallotta, hogy a szultán a tatár kánnak három drága handzsár és kaftán kíséretében azt a megbízást küldte, hogy Váradra mindenképpen segítséget vigyen. A kán azonban a fejedelmi ajándékot visszautasítva, azt írta vissza, hogy, ha a tiszántúli vidéket, főként pedig Debreczent a katonáinak zsákmányul átengedik, akkor a megbízásnak eleget tesz. Mert a tatár katonaságnak zsoldja nincs, rablásból pedig nem élhet meg. Hallotta még, hogy Thököly a portától az oláh fejedelemséget követeli s ennek ellenében megsegíti a törököket. A szultán Thökölyt Konstantinápolyba hívta, hogy a nagy tanácsban részt vegyen. A várban még van két hónapra való gabona. A pasa szolgálai kétszersülttel élnek. Van még három tehén és 12 ló. A lóhúsnak okája — ha ugyan egyáltalában kapható, — 1 tallér. Főzelék féle már nincs, csupán a főbb tisztek részére. Puskaországban nincs hiány, de annyira nedves, hogy úgy kell szárítgatni. Kisebb fajta golyó kevés van. Ha a leégett városban talál valaki ilyet, pénzért megveszik. A katonaság az erődökben a következőképpen van elosztva:

A nagyobb kaputól jobbra, az első erődöt, melyet a törökök «Tzynghyne Tabiesi» azaz cigány erődnek, a magyarok pedig «Csonka-erőd»-nek hívnak, a szpáhik őrzik. Négy őrállása van. A szpáhik között cigányok és kézművesek is vannak. Itt van körülbelül ..... 260 ember.

A második erődöt, mely a szőlőskertek, vagy a hegy felé következik s a melyet a törökök «Kapudan Tabiesi»-nek, a magyarok pedig «Aranyos kapu»-nak hívnak, az egriek őrzik és pedig akként, hogy az egyik őrhelyen a szpáhik, a másikon a gönüllük, a harmadikon pedig a beslük állanak. Öt szabad napjuk volt s a hatodikon mentek őrségre. Itt van körülbelül ..... 300 ember.

A harmadik erődöt, melyet a törökök «Juram Tabiesi»-nek, a magyarok pedig «János király erőd»-jének neveznek, részint a janicsárok, részint a váradi beslük őrzik. A janicsároknak hét

szabad napjuk volt s a nyolczadikon kerültek őrségre. Itt van körülbelül ..... 192 ember.

A negyedik erődöt, melyet a törökök «Rucsuk Tabii»-nak, a magyarok pedig «Bethlen-erőd»-nek hívnak, a váradi arabok s a szent-jobbiak őrzik. Ennek három őrállása volt. Az őrséget a negyedik napon váltották. Itt van körülbelül ..... 148 ember.

Az ötödik erődben, melyet a törökök «Aga Tabiesi»-nek, a magyarok pedig «Vörös erőd»-nek, vagy «Janicsár-erőd»-nek neveztek, négy őrhely volt. A janicsárokat a nyolczadik napon váltották. Itt van körülbelül ..... 312 ember.

Az utolsó alkalommal, — mondotta — midőn a gabonát kiosztották, a janicsárok lisztájában 360 személyt említettek. Közülök azonban néhány elesett, néhány pedig megszökött.

A vár kapujánál külön őrség van, melyet a parancsnok — dizdar — állított fel. Itt van valamivel több, mint 140 ember.

Az itt felsorolt számok kitesznek összesen 1352 harczképes embert.

Márczius vége felé a váradiak ismét igen sokat lövöldöztek. Úgy, hogy az egyik napon 138, a következőn pedig 90 lövést számoltak meg a mieink. A keresztyének közül néhányan megsebesültek és meghaltak. Így a palánkban hárman, a németek sánczában pedig ketten pusztultak el.

30-án egy lovas aga társaival kóborolva, az örökhöz közelebb lovagolt, keresve az alkalmat a beszélgetésre. A magyar tehát, a ki a németek között az őrségen volt, megkérdezte, hogy mit akar, mit keres erre. A török azt felelte, hogy csak szórakozás czéljából jött.

— Nem hihetem el, hogy az ilyen szórakozás valami nagy gyönyörűségre lenne!

— Hál' istennek, még nem megy olyan rosszul a dolgunk. Napról-napra van mit enni.

— Ugyan miben reménykedtek még, hogy annyira kínozzátok magatokat a várban?

— Bízunk istenben, de a várat fel nem adjuk!

— Tudom, hogy jó szántotokból fel nem adjátok. Nem is kérjük tőletek. De majd belátjátok ti is, hogy el kell vesznetek!

— Tudjuk, de mit csináljunk?

— Jobb volna, ha addig határozátok, mielőtt seregünk itt lesz. A ki közületek itt akar maradni, megteheti.

— Ha a vár tettek lesz, senki sem marad itt.

— Látszik, hogy a pasátok nem valami járatos a hadi dolgokban, mert minket a minap a fehér zászlóval — minden szokás és népjog ellenére — visszazavart.

— Ne gondoljatok rosszat a basáról! Ő szívesen meghallgatna benneteket! De a beszélgetés alatt a nép csoportokba verődik s igen könnyen lázadásra hajlandó. Sőt arra is merészséget vesz, hogy a tisztek ellen támadjon.

— Van-e sok lovatok? — és mit esznek?

— Sok lovunk nincs, de abrak a részükre van elég.

— Azért ágaskodik hát a lovad annyira!

A török a gúnyos megjegyzésre elnevette magát, mire mindketten eltávoztak.

Április elsején körülbelül 200 fegyveres nagy fufanggal tábori őrségeinkig előretört s mindkét részről vitézül harczolva, a mieinket a közeli erdőség visszaszorította. Miután a főparancsnok, Auersperg gróf erről értesült, azonnal Várad alá jött s intézkedéseket tett, hogy 400 hajdú álljon cselbe, hogy ha még egyszer kitörnek a várból, a magyarok és németek minden oldalról körül fogják. A rendelkezést végrehajtották s midőn ötödikén ismét vagy 20 fegyveres jött ki a várból asszonyokkal s gyerekekkel együtt, a mieink azonnal közrefogták s részint leölték, részint fogságba vetették őket. De csakhamar segítségükre sietett néhány száz török s oly keményen küzdöttek, hogy a hajduk 10 halott hátrahagyásával kénytelenek voltak megfutamodni. Azonban a törököknek is 12 halottjukba s 20 sebesültjükbe került az ütközet. Ugyanazon éjjel ismét megtámadták tábori őrséinket, de a mieink visszaűzték őket.

Nyolczadikán este, úgy 9 óra tájban egy hulló csillag szaladt le az égről, a mi a sánczokból mindennűnen látható volt. Ez úgy a törökök, mint a mieink közt nem kis csodálkozást keltett s a maga részére mindkét fél jót jósolt belőle.

12-én a császári udvartól az a parancs jött, hogy a várat minden módon támadni kell. A német és magyar ezredek pedig álljanak készen, hogy április vége felé Várad alatt lehessenek. Az

ostrom vezetését Heisler tábornokra bízta. Auersperg tábornok tehát minden előkészületet megtett. Váradra érkezett La Patzek ezredes is, hogy egy új erődítményt készítsen, a honnan az ellenség két bástyája és a vár területe támadható lesz. A törökök már előre látták a készülő ostromot, gyakran ki-kitörttek s pázsitot, galyat s más effélet gyűjtöttek, ezeket nyalábba kötötték, s a régi réseket javították vele és a bástyákat erősítették.

20-án körülbelül 400-an szép ruhába öltözve a mieinkre támadtak. Sokáig kétes volt az ütközet, mígnem a törökök — hetet maguk közül hátrahagyva — visszavonultak. A mi muskétásaink közül négy meghalt, hét megsebesült.

21-én két gyalogezred és pedig az Öttingeni és a La Patzek-féle Debreczenből elindult. 25-én követte a lovasság.

26-án Heisler tábornok Debreczenbe érkezett s ott a szükséges teendők elvégzése végett két napig időzött. 27-én Várad felé indult.

30-án, miután a váradiak látták, hogy a magyar és német katonaság naponként gyarapszik s a fenyegető veszedelemre gondolva, érezték, hogy — mint a halak a hálóban — sorsukat el nem kerülhetik, a csapatok hangulatának emelése céljából napnyugta után a falakról mindenütt ágyúzni és a mozsarakból lövöldözni kezdtek. E mellett művészies tűzijátékot rendeztek, kiabáltak, triumfust tartottak, így akarván meggyőzni a népet, hogy a segítség még ideje korán és bizonyosan megérkezik. Sőt még leveleket is szerkesztettek, mintha azok a portától jöttek volna, melyekben a szultán a segítséget kétségbevonhatatlanul igéri.

Hogy az ostromlók szándékát, vagy a parancsnok terveit megtudják, mindenképpen azon voltak, hogy foglyot szerezzenek. A janicsárok agája tehát kihirdette, hogy a ki egy keresztyént fog elevenen, az 50 aranyat kap jutalmul. Ezért április utolsó napján, délután két óra tájban erős rohammal törték az ostromlók állásaira.

Május elsején és másodikán 300 muskétás és néhány száz magyar megkezdte az ostromárkok ásását. Harmadikán pedig új erődítmények építésére is 300 muskétást és 100 dragonyost rendeltek ki. Negyedikén az ellenség látva, hogy a keresztyének az ostromhoz komoly előkészületeket tesznek, erősen kezdett.

Ágyúzni, kilencz óra tájban pedig körülbelül 200 janicsár kitört s hosszas küzdelem keletkezett, melyben mindkét részről elestek néhányan s néhányan megsebesültek. A következő napon a lövöldözés valamivel alábbhagyott, miközben a várban a sérüléseket kijavították. A keresztyének ezalatt mind nagyobb erővel dolgoztak az árkok ásásán.

Hatodikán már két erődítményt elkészítettek teljesen. A törökök ismét kitörtek, de eredménytelenül. A várból egész nap erősen ágyúztak, a futóárkokat, valamint az erődítményeket még tüzes golyókkal is lőtték, nem kis kárt okozva. E napon ismét egy szökevény jött át a törököktől, a ki elmondta, hogy az egész katonaság, a janicsárokkal a janicsár aga elé ment s panaszkodott, hogy a hosszas éhség a még meglevő alig ezernyi fegyverest is teljesen kimerítette. Amint látszik, a porta nem gondoskodik róluk, pedig éjjel-nappal ki vannak téve annak, hogy az ellenséggel szembe kell szállniok. Jobb volna még idejében tárgyalni a vár átadásáról, mint a hosszas ellenállással a saját helyzetüket rontani. Az aga azt válaszolta, hogy pár napig legyenek még türelemmel s ne essenek kétségbe. Ma még méltatlan dolog lenne a várat átadni, hisz még rés sincs a falon s ha védik, még sokáig ellenállhat. Ha a segítségről semmi biztos hír nem jön, akkor kell majd a teendőkről beszélni.

Hetedikén még erősebb tüzelést indítottak a törökök az ostromlók ellen s körülbelül 30 németet és magyart, köztük a Schlik dragonyosezred kapitányát Barthot is megölték. Este felé a keresztyének négy mozsarat állítottak fel s hozzákezdték a víznek az árokból való kiszivattyúzásához.

8-án s a következő napokon mind nagyobb erővel dolgoztak a futóárkok és erődítmények gyors befejezésén. Az ellenség olykor a váron kívül pázsitdarabokat s gallyat igyekezett gyűjteni, melyekkel a nyílásokat, réseket tömte be. Majd megint lövöldözéssel igyekezett a támadók munkáját zavarni. Erre az ostromlók is megindították a tüzelést s ennek védelme alatt folytatták az előkészületeket. A kölcsönös ágyúzásnak 11-én ismét 11 hajdú és német áldozata lett, 15-en pedig megsebesültek. 13-án a törökök mintegy félezernyi emberrel ismét támadást intéztek, hogy a készülődéseket zavarják, de a keresztyének erős küzdelem után visszaverték őket.

Ezek az események az egész hónapon át nap-nap után ismétlődtek. A törökök látva, hogy a keresztények mind nagyobb energiával készülnek az ostromra, folyton erősödő tüzeléssel igyekeztek azt zavarni. Éppenúgy napirenden voltak a kitörések is, melyeknek rendszeren mindkét részről lett néhány áldozata.

16-án az ostromlók a Csonka-erődöt vették erős tűz alá, mit a törökök nem kevesebb erővel viszonoztak. 18-án ismét heves ágyúzás mindkét részről. Az árkokkal már csaknem teljesen elkészültek a mieink. Az ellenség ezeket igyekezett tehát most tönkretenni. 21-én heves támadást intézett tehát ellenük, melyet a keresztények csak nagy erőfeszítéssel tudtak visszavetni 30 főnyi veszteség árán.

De az ostromlók ágyúi is sok kárt tettek már a falakban. 24-én egy magyar katona már felmászott lopva a Csonka bástyára, azt kikémlelte s jel gyanánt ott hagyta fegyverét, hogy a törököket megijessze. Természetesen azok ettől kezdve még erősebben örködtek ott.

Bent a várban a katonák türelmetlensége és kimerültségette már-már tarthatatlanná a parancsnokok helyzetét. Azok még mindig az eljövendő segítséggel biztatták katonáikat, a kiket már csak a legnagyobb nehézségek árán tudták lecsendesíteni.

Az ostromlók tüzelése naponként fokozódván, 30-án már az összes ágyúból és mozsarakból lőtték a falakat, melyeknek egy része már romokban hevert. Ugyanezen a napon a keresztények felszólítást akartak intézni a törökökhöz a vár megadását illetőleg, azonban a törökök nem hallgatták meg a követet. Utóbb azonban átüzentek az ostromlókhoz, hogy ha nem nappal jönnek, akkor szívesen tárgyalnak velük. 31-én tehát kora hajnalban néhány főtiszt közeledett a vár felé. A törökök észrevén, beszüntették az ellenségeskedést s követet küldtek ki, a ki az üzenetet átvegye. A tiszték a következő felszólítást intézték a törökökhöz: Nem ismeretlen előttetek, hogy a császári seregek miért állanak itt. Nagyon jól tudjátok azt is, hogy milyen körülmények közé jutottak. Csupa szájalomból irántatok, most utolsó alkalommal, a mi felséges uralkodónk nevében kegyelmet ajánlunk föl nektek. Ha a várat támadás előtt feladjátok, kedvezőbb feltételeket kaphattok. Ha azonban továbbra is makaeszkodtok, későbbben hiába

könyörögtök, nem hallgatunk meg benneteket. A követ nemsokára azzal a válasszal tért vissza, hogy a vár nem az övéké, hanem a hatalmas császáré s nekik csak őrizetre és védelemre adták át. Különbben biztos tudomásuk van róla, hogy a két leghatalmasabb császár serege innen nem messze szemben áll egymással s 10—15 napon belül eldől, melyik az erősebb s a vár annak fog hódolni!

A felszólítás ekként ismét nem vezetvén eredményre, a készülődések az ostromra mindkét részről ismét tovább folytak június első napjaiban is. 4-én, bár a nagy esőzés akadályozta őket, az ostromlók mégis már majdnem a vár faláig törtek előre. Veszteségük 24 halott és néhány sebesült volt.

4-én korán reggel ismét készülöket tettek a támadásra. A keresztyének a támadást 4—5000 emberrel akarták megkísérelni, de dél felé négy török fehér zászlóval jelent meg soraik előtt s a fővezér elé óhajtott menni. Heisler tábornok az olasz palánkba vitette s ott kikérdezte őket. A törökök először is azon sajnálkoztak, hogy a minap, a mikor a keresztyének hozzájuk fordultak, kedvetlenül választ adtak, de nem tudták, hogy a fővezér maga is ott volt. Azután így folytatták: a pasák, minden aga s az egész katonaság elhatározta már, hogy mivel a híres és kiváló Heisler tábornok az ellenfelük, neki a török birodalom eme igen fontos várát átadják, de az alatt a feltétel alatt, hogy gyermekeikkel, feleségeikkel s tulajdonaikkal török területre szabadon és biztonságban átmehetnek. Nekik felhatalmazásuk a tárgyalásra nincs, csupán azt jöttek megkérdezni, hogy a keresztyének a szabad elvonulást megengedik-e?

Heisler tábornok válasz helyett a törököket visszaküldte a várba, hogy kérésüket foglalják írásba s azzal minél előbb térjenek vissza.

VII. A vár átadása.

Június ötödikén alkonyatkor a török küldöttek a következő levelet hozták át Heisler tábornoknak:

A keresztyén királyok között a legdicsőbb, a legkiválóbb és legkegyelmesebb király lábainak drága poraihoz, — legalázatosabb szolgáinak igen tiszteletteljes előterjesztése ez: Miután a ti legfenségesebb, szeretettel teljes és minden tiszteletre méltó udvaro-

tok királyi határozat folytán tudunkra adta, hogy a váradi vár őrzésére kirendelt török katonaság körülzáratott, ez — gyakran ütközetekbe bocsátkozva, — a legerősebb küzdelmeket vívta. Azonban a ti igen dicső seregeiteknek tovább ellenállni már nincs ereje. Az isteni gondviselés így rendelvén, az említett várat a benne lévő hadiszerekkel, ágyúkkal, fegyverekkel s minden más hadieszközzel egyetemben ezen követség által — saját akaratunkból — biztonság és jó hírnév okáért a ti szokásos királyi szabályaitok (canones) mellett a szerencsés és jóságos Heisler úrnak, legfőbb parancsnokotoknak és tábornoknak, átadtuk. Olyan feltétel alatt azonban, hogy Váradtól a Duna mellett levő Pancsováig kísérték és sem személyünkben, sem vagyónkban semmi kárt nem szenvedünk, közülünk senkit meg nem öltök. A 16 feltétel, a mely mellett a várat átadjuk, a következő :

1. pont. A papmezői és a szalontai palánkban levő török őrség minden tulajdonával egyetemben Váradra hozandó s velünk együtt biztonságban és sértetlenül elszállítandó.

2. pont. 1200 szekér bocsátandó a törökök rendelkezésére, azonkívül a tisztek részére 500 ló, hogy lovon mehessenek.

3. pont. Férfi és nő-fogyok és mindazok, kik a mi hitünkre térnek, valamint azok is, kik a mienkről a tietekre mennek át, szabadon eresztendőek.

4. pont. A kik már azelőtt is a mi hitünkre tértek s abban is éltek, fogva nem tarthatók.

5. pont. Azok a felkelők, — rebellisek — kik jelenleg a várbán vannak, le nem tartóztathatók.

6. pont. Az irattár s általában az irodához tartozó dolgok el nem vehetőek.

7. pont. Ha az úton valamelyik kocsi összetörik, a rajta levő dolgokat elrabolni nem szabad, hanem másik kocsit kell helyébe adni.

8. pont. Ha az útba eső helyeken a lakosságtól ajándékokat kérünk, vagy bármit beszerezni óhajtunk, abban ne háborgatassunk.

9. pont. Táborainkból az asszonyokat, ifjakat és gyermekeket nem szabad elvinni.

10. pont. Útközben az élelmiszerek pénzért való beszerzése megengedendő.

11. pont. Feketebátor, Erdővíz, Csanád, Beeskerek, Pancsova felé való útunkban biztonságban és sértetlenül elkísértetünk.

12. pont. A nándorfehérvári úton a vámszedőktől, vagy más adószedőktől nem háborgattatunk.

13. pont. Útközben nem szabad bennünket feltartóztatni, hanem minél gyorsabban a megjelölt helyre vezetessünk.

14. pont. Hídon való átkelés alkalmával, ha már a kocsik átkeltek, embereinket nem szabad kifosztani.

15. pont. Földművelők s más nem-katonák, kik a várban találtak, a váradiakkal egyetemben elbocsátandók.

16. pont. Útközben sem éjjel, sem nappal a táborunkba senki be nem jöhet, sem közénk nem keveredhetik. A parasztok ne háborgassanak bennünket.

Kelt Ramazán havának 20. napján az 1103. évben (mohammedán számítás szerint).

A levél vétele után Heisler tábornok pontról-pontra alaposan megvizsgálta a dolgot s velük hosszasan megtárgyalta. Azt javasolta, hogy mivel Pancsova igen távol van, s az út arra veszedelmes s Beeskerek körül annyira mocsaras, hogy talán át se lehet rajta menni, inkább Temesvár felé menjenek. A törökök azonban ebbe nem akartak beleegyezni. Temesvár Váradnál nem erősebb — mondották. Jól tudják, hogy nem sok idő múlva Temesvárt fogják ostromolni s így ők az előbbi bajba jutnak, mert a temesvári pasa a katonaságot úgy sem engedi tovább.

Végül is megkötötték a vár átadására vonatkozó egyezményt a következő pontok szerint :

1. pont.

A váradi vár egész fegyvertárával s minden dolgaival, melyek a fegyvertárhoz tartoznak, továbbá minden kincstári, avagy közvagyon becsülettel és híven leltározassék. Ha a váron belül, vagy kívül földalatti folyosók vannak, vagy puskapor van elrejtve, azok is őszintén bevallandók.

2. pont.

Mihelyt a kapitulációt mindkét részről aláírták, egy kapu és két erődítmény a császári seregek őrizetére átadandók. A várba pedig tisztek küldendőek, a kik a katonaságot fékentartják, nehogy a megadás miatt ellenkezések vagy bántalmazások történjenek.

3. pont.

Minden keresztyén foglyot, bármilyen állású, nemű és nemzetbeli, azonnal szabadon kell bocsájtani.

4. pont.

Mindazok a 15 éven aluliak, kik a mohammedán vallásra tértek, bármely nemhez tartozók is, a keresztyén vallásra visszatértettek és nem bocsáttatnak el; a kik azonban már házasságot kötöttek, azok szabadok, eltávozhatnak, vagy itt maradhatnak.

5. pont.

Minthogy Váradtól a török határig az ellenség részéről sok veszedelem fenyeget, a váradi őrség részéről négy főtiszt itt marad, míg a szekerek és a hozzátartozók hiány nélkül visszaérkeznek; azután ők is szabadon és bántatlanul elbocsáttatnak. Kiköttetik azonban, hogy a szekerek sem az oda, sem a visszautazásban a tatárok, törökök, vagy a Thököly-féle felkelők részéről semmi sérelmet ne szenvedjenek.

6. pont.

Az őrséghez tartozókat feleségeikkel, gyermekeikkel s ingóságokkal együtt Papmezőről és Szalontáról mind Váradra kell hozni s a váradiakkal együtt kell elszállítani.

7. pont.

A meghódolt őrséget Feketebátor felé, onnan Erdővízbe s a mocsarakon keresztül Csanádon és Becskereken át Pancsováig kell a keresztyéneknek eljuttatni.

8. pont.

Az utazáshoz a törökök részére 1200 szekeret kell rendelkezésre bocsátani; ha valamelyik összetörik, a felrakott holmit elrabolni nem szabad.

9. pont.

Néhány napon át vásár engedélyeztessék, hogy holmijukat tetszés szerint eladhassák.

10. pont.

Engedtessék meg minden a várban levőnek, úgy az odaváló-
nak, mint az idegennek, — a kik közé számítandók a földművelők
és más hasonlók — hogy hadi felszereléseikkel, továbbá felesé-
geikkel, gyermekeikkel s ingóságaikkal együtt elmelessenek; a
zászlót kibontani s a dobot verni azonban tilos. A kivonuláskor
az asszonyokat s a gyermekeket bántalmazni nem szabad.

11. pont.

Az útra szükséges dolgokat ki-ki a sajátjából beszerezheti.

12. pont.

Minden nemzetbeli keresztyénektől megóvassanak, hogy miat-
tuk kárt ne szenvedjenek. Sem az udvari hivatalnokok részéről,
sem másoktól adóbehajtás, vagy bármiféle más czímen ne zaklat-
tassanak. Útközben se katonák, se parasztok ne vegyüljenek a
táborba.

13. pont.

A német katonaság helyre fogja állítani a nagyobbik hidat,
hogy a szekerek rajta átmelessenek.

14. pont.

Azok a tartozások, a melyek a mohammedánok részéről a
keresztyének javára, vagy viszont fennállanak, mindkét részről
kiegyenlítendő, hogy egymáson semmit se követelhessenek.

15. pont.

A mikor a törökök elhagyják a várost, ne bántalmaztassanak
s a kijelölt helyre is bántatlanul elvezettessenek.

Ezt az egyezséget mindkét részről kölcsönösen aláírták s még ugyanazon este, csütörtökön, június 5-én 600 németet rendeltek ki, a kik a vár kapuját s két erődítményét, a melyeket ugyan már romba döntöttek, megszálljanak. A törökök, a sok izgatás folytán mindenféle veszélytől tartva, annyira féltek, hogy ezen a napon csak 400-an jöttek össze, ugyanazon éjjel azonban még 200-an csatlakoztak hozzájuk. Ugyanekkor a kapukulcsok és a hadi szertárok is számbavétettek.

6-án a gyermekeket és a foglyokat szedték össze s a táborba átküldték őket. Egyszermind hozzákezdték az erődök kijavításához. Hetedikén 400 szekeret vittek a várba, s azokat megrakták. Ezen a napon a váradiak megkezdték a kivonulást. 8-án a keresztények nagyobb ágyukat, golyókat, puskaport s más hadiszereket hordtak a várba; a törököket pedig, a míg a császári udvartól a rájuk vonatkozó rendelkezés meg nem jött, az erődítményen kívül, a mezőn helyezték el.

A győztes csapatok a várban 1334 török fegyverest találtak. Az ostromlók közül az ostrom egész ideje alatt, a míg Heisler tábornok parancsnokolt — tiszteket és közkatonákat összevéve — 359-en sebesültek és haltak meg.

Mialatt itt a vár átadása megtörtént, Papmezőre és Szalon-tára is megbizottakat küldtek a törökök által írt levél kíséretében, hogy az ottani őrséget Váradra hozzák. Egyvidejűleg Heisler tábornok egy csapatot Gyulára, egyet pedig Jenőre küldött, hogy ezeket a vár átadására szólítsák fel. A levél szövege a következő volt:

Bizonyára eljutott már hozzátok a hír, hogy Várad vára a mi győzhetetlen és igen hatalmas császárunk fegyverei által legyőzött s elfoglaltatott. Vizsgáljátok meg most a ti várotok állapotát. Ha Várad nem tudott ellenállni, vajjon nektek lesz-e elég erőtok az ellenállásra? Épen azért jó lélekkel intelek benneteket, hogy ha ágyuink és seregeink odaérkezése előtt megadjátok magatokat, a váradiakkal egyenlő feltételeket kaptok. Ha nem, akkor tűzzel-vassal fogunk elpusztítani benneteket, s minden élő, a kit csak találunk. Erre határozott választ várunk!

A jenőiek ezt felelték: Bevalljuk, hogy ha a váradiak nem tudtak ellenállni, akkor mi sem tudunk, mert a mi erőnk sokkal silányabb. De az ellenséges sereg látása, vagy az ágyúk dörgése

előtt a várat feladni rút dolog. Ha azonban már ellenállni nem bírunk majd tudjuk, hogy mit kell tennünk.

A gyulaiak pedig ezt üzenték vissza: Várának és Jenőnek azelőtt is keresztyén őrsege volt. A szomszédos Gyula pedig akkor is török erősség volt. S ezután is az fog maradni. Mi utolsó csepp vérünkig védelmezzük!

Ezalatt a császári udvartól az a megbízatás érkezett, hogy a váradi törökök minden hozzájuk tartozókkal együtt visszatartandók mindaddig, a míg a török porta a kívánt elégtételt meg nem adja azokért a katonáinkért, a kiket az orsovai szigetről Nándorfehérvárba hurczoltak s ott az adott szó ellenére bilincsbe és börtönbe vetettek. Ezt a következő levélben adták tudtára a temesvári pasának:

Tiszteletre méltó Pasa!

Kétségtelenül már előbb értesültetek róla, hogy az igen hatalmas, győzhetetlen s a keresztyének legnagyobb császárijának, az én legkegyelmesebb uramnak győzelmes fegyverei az ágyúk rettenetes erejével és a falak összetörése által Várad várát megadásra kényszerítették. Az őrséggel a megegyezés olyan formán kötöttet, hogy az török területre vitetik. Azonban az adott szó és minden bevett népjog ellenére a törököknek már néhány év óta szokásos műveletei s az egyezségek megsértése annyira ellene mond ennek, hogy ezt teljesíteni most nem lehetséges.

Emlékeztek ugyanis rá, hogy 3 év előtt Nissa város visszakerzése alkalmával a kapitulációt maga a nagyvezér írta alá s ő állt érte jót, mégis az átadásnál számtalanszor megsértették, sok szekeret elraboltak, fegyvertelen katonákat ártatlanul megölték, nőket és gyermekeket tetszésük szerint hurczoltak el.

Azután a tél kezdete táján, midőn kb. 800 emberünknek az orsovai szigetről szabad elmenetelt ígértetek, Nándorfehérvárban nem csupán fegyvereiktől fosztottátok meg őket, de, mint foglyokat örökös börtönre vetettétek, a főbb tiszteket bilincsbe vetétek s ezeknek legnagyobb része azután az éhségtől és a hidegtől pusztult el; néhány száz pedig még ma is a legkeményebb munkával és kínzásokkal gyötörtetik.

Azonkívül a mult évben a magyar és német katonaságot, mely a titeli palánkban volt, az egész győztes császári sereg szemé-

láltára — az adott szó ellenére — a legkegyetlenebbül leöldöstétek. Sőt ez évben is néhány héttel ezelőtt a Duna partján fedezékeikben levő embereinknek közbocsánatot és szabad elmenetelt ígértetek. Ezeket — minden fegyverüktől és zsákmányuktól megfosztva — éppen úgy fogságba vetettétek; végül hosszas késlekedés után az ácsokat, kirurgusokat és az armamentáriusokat erőszakkal visszatartván, a többieket szégyen szemre elbocsátottátok.

Tehát az említett és számtalan más jogtalan eljárás és a közös egyezségek megsértései folytán — melyek igen nagy számmal vannak — az igen hatalmas és győzhetetlen római császár, az én legkegyelmesebb uram, a visszaélések megszüntetése végett szükségesnek tartotta, hogy nekem azt a legkegyelmesebb megbízatást küldje, hogy a váradiakat, a nekik adott pontokba foglalt engedmények épségben tartásával, visszatartsuk. Ennek folytán gyermekeikkel s feleségeikkel s minden hozzájuk tartozó dolgaikkal bántatlanul és sértetlenül Tokaj városába vitettek s mindaddig ott őriztetnek, míg a török porta méltó és minden tekintetben kielégítő elégtételt nem ad.

A dolog tehát most úgy áll, hogy a török porta köteles a sok igazságtalan rablás folytán okozott károkat megtéríteni, továbbá azokat az embereket, a kiket besoroztak, vagy a kiket az adott szó ellenére igazságtalanul fogságba vetettek s még életben vannak, szabadon haza bocsátani, azok helyett pedig, a kik az éhségtől, hidegtől, vagy fegyver által pusztultak el, más német foglyok, különösen pedig kirurgusok, ácsok, armamentáriusok s hasonlók, — a kiket Thököly erőszakosan tartott vissza — feltétlenül szabadon eresztendők. A míg ezeket a feltételeket nem teljesítik, — szavunkra kijelentjük — addig a váradiakat nem bocsátjuk el.

Ezt, a mindkettőnkre nézve szükséges és fontos dolgot nektek, mint szomszédunknak, gyorsan és részletesen azért terjesztettem elő, hogy azt ti önként és halogatás, vagy vonakodás nélkül hozzátok a török porta tudomására.

Ezt a levelet maguk a váradiak által akartam elküldeni, ők azonban valami félelem miatt vonakodtak ettől. Bármi lesz a feleletetek, azt a császári hadak fővezéréhez, Bádeni Lajos örgrófhoz okvetlenül elküldjétek, a Duna melletti sereghez. Különben üdv veletek!

A kapituláció után a császári ezredeket részint Erdélybe, részint a fő hadsereghez küldötték. Három lovas ezredet azonban, néhány magyar csapattal a Kőrös és Maros között hagytak, hogy az ellenséges portyázókat megfékezzék. A váradi törököket pedig minden podgyászukkal együtt a tokaji vártól nem messze levő szigeten helyezték el.

A török porta, ámbár a fenti levél, de meg egy csausz által is figyelmeztettetett, hogy a kért elégtételt minél előbb adja meg, feleletet egyáltalában nem küldött s így az egész nyár eltelvén, a váradiak Tokajban maradtak.

Október 27-én Sebestyén Ibrahim pasa a nagyvezér titkárához török levelet küldött, melyben a váradiak helyzetét s köztük sokaknak a pusztulását elmondotta. Ennek azonban éppen úgy, mint az előzőknek semmi eredménye sem lett. A nagyvezér ugyanis haragudott a váradiakra, a miért a vár kapitulált.

A váradiak ebben a szorult helyzetükben Hadszi Mehemmet agát, a janicsárok kapitányát és egy másik Mehemmet agát az összesek nevében a táborba küldtek, hogy a dolgok állását Bádeni Lajos őrgrófnak előadják s az elbocsáttatást megsürgessék. 28-án érkeztek a táborba. Minthogy oda a török portáról a váradiakra vonatkozó semmi értesítés nem jött, különös kegyből Nándorfehérvárra küldték őket, hogy ott a dolgot sürgessék. Éppen jókor érkeztek. Ugyanis a főistállómester ugyanezen napokban hozott hírt a portáról a szultán két elsőszülött fiának születéséről, a mely alkalomból a váradiak is kegyelmet nyertek, t. i. elhatározták, hogy kiváltják őket a keresztyén foglyokért. Öt nap mulva tehát egy Kesler nevű megbizzottal — a ki 3 évvel azelőtt került fogságba — visszatértek. Ez a Kesler Nándorfehérvárból Sefferi Ismael pasától, a janicsárok agájától Heisler tábornok részére levelet hozott, a mellyel oda mindjárt át is küldték.

A levélben a pasa azt írja Heislernek, hogy szívesen működik közre a foglyok kieserelésében, ez nagy öröme szolgál, de a keresztyének már megszegték szavukat, a mikor a váradi kapituláció feltételeit nem teljesítették, hanem a váradi törököket Tokajba vitték. Mindazonáltal az orsovai szigetről Nándorfehérvárra került foglyokat hajlandók a váradiakért esérébe adni s hozzá még Keslert is, a kiért járó külön váltságdíjat — 45 jani-

csárt, — elengedik. Kívánja azonban, hogy a Váradból kikerült egész mohammedánság minél előbb Nándorfehérvárban legyen s ennek ellenében igéri, hogy a keresztyén foglyokat ő is azonnal elbocsátja onnan. Ha azonban ezt a javaslatot Heisler nem fogadná el, akkor Kesler 7 napon belül Nándorfehérvárba visszatérjen, nehogy az érte jótállóknak aggodalmat és kellemetlenséget okozzon.

Ez a levél a foglyok kicserélése elé újabb nehézségeket gördített. Ugyanis a váradiak között a gyermekek és nők is sokkal többen voltak, mint az Orsováról Nándorfehérvárba került foglyok, a kik közül már azóta is sokan elpusztultak. Mégis Kesler buzgolkodásaira s a szájalomra méltó foglyok siralmas panaszkodásaira a hadvezetőség elhatározta, hogy, ha az elhalt foglyok helyett másokat adnak, beleegyeznek a cserébe. Keslert tehát visszaküldték Nándorfehérvárra azzal az utasítással, hogy a keresztyén foglyokat, a kik börtönben, vagy Nándorfehérvár városában vannak, írja össze, hogy a törökök onnan senkit el ne vihessenek, vagy el ne rejtsenek. Válaszul Heisler tábornok a következő levelet küldte a nándorfehérvári pasának :

Igen kedvelt, tiszteletreméltó és szeretett barátunk és szomszédunk, janicsárok agája! Illő barátsággal és emberséges üdvözléssel adom tudtadra, hogy a Kesler fogoly által ide küldött leveletek szerencsésen megérkezett. Igen nagy örömmel láttam belőle, hogy a váradiaknak és a mi foglyainknak a kicserélésére gondoltok, de, igen tisztelt barátom, a ti javaslatotok szerint hogy lenne lehetséges a kicserélés, hiszen a váradiak 3000-en felül vannak, a mieink pedig csak alig 200-an? De milyen elégtételt adtok azokért, a kik nyomorultul elvesztek? Azután felhozáatok, hogy megszegtük szavunkat a váradiak visszatartása által. Ez azonban nem úgy van! T. i. a váradiakat nem rabolták, fosztogatták ki, sem bilincsbe, börtönbe nem vetették őket s nem is, mint foglyokkal bántak velük, bár elég okot adtatok rá. Azonban csupán a mi szerencsétlen embereink iránt való jóakaratból és szájalomból, — a kiket ti ártatlanul és adott szavatok ellenére vetettetek fogságba s hozzá még a legnehezebb munkával s minden módon sanyargatatok — a ti ajánlatotokat elfogadjuk, a következő hozzáadással: Minthogy a foglyok száma nagyon egyenlőtlen, azok helyett, a kik elpusztultak, más foglyok adandók és pedig elsősorban olyanok,

a kik az elmúlt nyáron jutottak fogságba. Az orsovai szigetről elhurcoltak közül meglevők szabadon bocsátandók. Ha ti ezt a módosítást elfogadjátok, foglyainkat eresszétek szabadon minél előbb s mielőtt még a téli hideg és havazás beáll, — mivel ruhátlanok és kimerültek — ide küldjétek át. Keresztyéni becsületünkre biztosítunk benneteket, hogy a váradiaikat vagy a Tiszán, vagy szekereken haladéktalanul a török határhoz szállítjuk. Kesler foglyot hozzátok visszaküldjük, hogy szándékunkat élő szóval ő is előadja s így az ügyet minél gyorsabban nyélbe lehessen ütni. Ti is legyetek neki segítségére mindenben. Ha valamiben szolgálhatunk nektek, szívesen tesszük. Különben üdv veletek!

Heisler nov. 5-én az említett Keslert Nándorfehérvárba küldte, hogy a kölcsönös változtatásokat eszközölje. A törököket azonban semmiképpen sem tudta rávenni, hogy a mi foglyainkat előbb elbocsássák, míg a váradia törökök el nem szállítottak. Nehogy mégis a jól kezdődött ügyet elrontsák, a nándorfehérvári pasa Keslert 3 nap múlva ismét visszaküldte 24 német fogollyal, hogy jelentse ki Heisler tábornoknak, hogy a törökök a javasolt változtatásokat elfogadják s végre is akarják hajtani. Sajnálja, hogy minden foglyot nem bocsáthat el előre, de a régi szokás az, a kicserélés a határterületeken történjék.

Kesler a foglyokkal két háromevezősen indult el Nándorfehérvárból, de midőn Zalánkemenbe ért, igen erős vihar támadt, mely a dunai hidat szétzúzta, igen sok hajót szétszórt és elsüllyesztett s e miatt egész nap ott késlekedtek. Nem lévén ennivalójuk, kiszálltak a hajókról s Péterváradig gyalog mentek.

Ezalatt Heisler tábornok úgy a tokaji parancsnoknak, mint a törököknek azt az utasítást adta, hogy készüljenek az útra. Egyidejűleg mintegy 50 tutaj érkezett oda, a melyeken azok leutaztak. Már Polgárba érkeztek, de a hideg napról-napra nőtt s a Tisza fagyni kezdvén, késleltette az utat. Katonákat küldtek tehát minden irányban, hogy szekereket gyűjtsenek, a melyeken azután a váradia február elejére Péterváradra érkeztek. A foglyok kicserélése február 14-én, Karlóczán történt meg.

Dr. VÁNYI FERENCZ.

MAGYAR HADTÖRTÉNELMI EMLÉKEK A KÜLFÖLDI MÚZEUMOKBAN.

(Első közlemény.)

A Magy. Tud. Akadémia Hadtudományi bizottsága 1888 december hó 20-án fölterjesztést intézett a vallás- és közoktatásügyi miniszteriumhoz, melyben egy hadtörténelmi múzeum fölállítását, vagy legalább a nemzeti múzeumban egy újonnan szervezendő *«magyar hadtörténelmi osztály»* létesítésére a kezdeményező lépéseket megtétetni kérte.

Csáky Albin gróf, akkori miniszter, az illetékes összes szakférfiak véleményét meghallgatva, a hadtörténelmi múzeum fölállítását elhatározta s az előmunkálatok megkezdését elrendelte.

Ennek kapcsán szerzőt azzal bízta meg, hogy a középeurópai összes hadimúzeumok szervezetét s berendezését tanulmányozza s a magyar hadtörténelmi emlékeket mindenütt írja össze.

Szerző 1890-ben a magyar királyi kormány megbízólevelével indult külföldi útjára s *Bécs, Grác, Salzburg, München, Nürnberg, Stuttgart, Karlsruhe, Strassburg, Páris, Brüssel, Berlin és Drezda* múzeumait, történelmi és műgyűjteményeit vizsgálta át.

Kutatásai eredményéről hivatalos jelentésén kívül a Magy. Tud. Akadémiában tartott előadásában számolt be s a külföldi múzeumokban levő magyar hadtörténelmi emlékek szakszerű leírását a *Hadtörténelmi Közlemények* 1893-ik évfolyamában kezdte meg közzétenni.

A folyóirat azonban a következő évben megszűnt, s több mint másfél évtizedig szünetelvén, e leírások közlése is szünetelt.

A mostani világháború folyamán az illetékes tényezők újból

foglalkozni kezdvén a magyar hadtörténelmi múzeum létesítésének eszernéjével; időszerűnek tartom, hogy közléseimet én is folytassam.

Időközben előbb az *1896-iki ezredéves országos kiállítás*, majd az *1900-iki párisi világkiállítás* hadtörténelmi csoportjainak rendezésével bizatván meg, e célból tett újabb külföldi utazásain révén, *Ambras, Innsbruck, Klagenfurt, Triest, Lemberg, Krakkó, s Olaszországban Velence, Flórencz, Bologna, Turin* s végül a *Konstantinápolyban* levő török császári kincstár és összes fegyvergyűjtemények magyar emlékeivel bővült anyagom.

Folyóiratunk régi folyamának 1893-ik évi kötetében a bécsi gyűjteményekben s elsősorban a cs. és kir. *udvari fegyvermúzeumban*, továbbá az arzenálban levő *Hadsereg-múzeumban* s végül *Bécs város történelmi múzeumában* levő magyar fegyvereket írtam le. A többi bécsi gyűjtemények leírásával kell tehát folytatnom:

e) *A cs. és kir. Hofburgban.*

Ő Felsége, a boldogult Erzsébet királyné szalonjában.

Asztaldísz. *Lovasszobor*. E kis ezüstszobor egy *XVI-ik századbeli magyar huszárt* ábrázol. Vert és vésett ötvösmunka, mely tűzben van aranyozva. A vitéz virágos aranybrokát-dolmányt visel, melynek hosszú szárnyai elől fel vannak tűzve, a lábak könnyebb mozgása végett. Ehhez szűk magyar nadrágot hord, mely sarkantyús deli eszímában, vagyis bakkancsban végződik. A dolmánynak vágott ujjá van, kézvédő hajtókával. Fején nyolcz, kúpszeletre osztott, csücsba futó, nyakszirtvédővel és halántékvérttel ellátott huszársisakot, jobbában kópját, baljában tárcsapaisot hord. A szobor arcza tipikus magyar, merész arczéllel, szakál nélkül, tömör bajusszal. A ló, kövekkel kirakott és skófiummal varrott szerszámot hord, magas kápájú magyar nyereggel s keleti típusú kengyelekkel. A *XVI-ik század egyik huszárhadnagjának* jellemző képét bírjuk benne.

Pálffy Miklós, a győri hős siremlékén kifaragva s *Ortelius* krónikája első kiadásának címlapján rézmetszetben látjuk ez alak hű másolatait.¹

¹ *Magyar Műkincsek* II. k. 1898. 151 l. 14. tábla

A szertartási termekben vannak elhelyezve azok a világhírfű színgazdag s nagy műbecsű gobelinek, vagy fali szőnyegkárpitok, melyek lotharingiai Károly hercegnek a magyarországi török háborúkban aratott diadalait örökítik meg s a melyeket I. Ferencz szerzett meg s hagyott hátra 1765-ben.

A Budavár visszavételével is emlékezetessé vált s 1688-tól 1687-ig tartott diadalmas hadjárat Lotharingiai (V.) Károly herceg fővezérlete alatt folyt le.

A Lotharingiai ház ezen egyik legkiválóbb tagjának hőstetteit művészi kárpitok gazdag sorozatában juttatta kifejezésre, melyek két sorozatból állanak s az ünnepelt hadvezér fiának, az 1723. évi június 4-én elhalt Lipót József Károly hercegnek köszönhetők, ki atyjára való emlékezésből és iránta való tiszteletből, külön e célra berendezett szövőkben csináltatta e sorozatokat; az elsőt a nancy telepen 1705 táján, a másikat, a sokkal nagyobb, a Nancy melletti la malgrangei gyárban 1729 táján. Az első sorozat *Charles Mitté* vázlatai szerint szövetett s ennek monogramját, a CME. jegyet viseli. Mindegyik darabon felül közepen ott látható a Lotharingiai czímer.

Az első sorozat kárpitjai a következők:

1. *Buda ostroma.* Ennek felírata hét sorban: Budam | a Solimano II. ereptam | Carolo et Imper. Carolus V. Dux | Lothar. insigni victoria | expugnatam Leopoldo ·I | imperat restituit | MDCLXXXVI. Nagysága 4·40 + 6·10 méter. Inventar IX. 12. sz.

2. *Buda zsákmányolása.* Fölirata: Buda in capta et ferro et igne vastata 1686. Alább pedig: Pillage et saccag | ement de Bude, | l'agas des Janissa | ires, qui s'etoit fait | un retranchemen | t conduit prisonnie | le 2 Septe. | bre 1686. XF. XC. M. E. NANJI. 1705. | Nagysága: 3 méter 5 cm. és 4 méter. Inventar No. VII. 2. sz.

3. *Károly herceg diadalmenete,* a háttérben Budavár látképével. Fölirata négy sorban: Carolus V. Budam | Laureatus | ingrediens. Vera principis imaagó. Nagysága 3 méter 5 cm. + 2 méter 15 cm. Inventar No. VII. 3. sz.

4. *A mohácsi csata.* Fölirata négy sorban: Turcarum | in victoria | Mohaistrages | 12 et 13 aug. 1687. Nagysága 3 méter 5 cm. + 2 méter 15 cm. Inventar. VII. 4. sz.

5. *Erdély meghódolása.* Fölrata öt sorban: Transilvania | diu rebellis | Heroi nostro | subicitur | 1688. Nagysága 3 méter 70 cm. és 3 méter 15 cm. Inventar VII. 5. sz.

Még talán pompásabb a sokkal több darabból álló második sorozat, a mely *Charles Herbet* tervei szerint készült. Mindegyiken Lipót herczegnek és nejének, Erzsébet Saroltának czímerpajzsa díszlik.

E sorozat darabjai a következők:

1. *Lotharingiai Károly herczeg felszabadítja Pozsony városát a közeledő törököktől.* Fölrata hat sorban: Turcas | et tartaros Posenium | invasuros præventit et | profligat, auxiliaribus | Polonis viam victoria | aperit 29. Julii 1683. Nagysága: 4 méter 30 cm. és 6 méter 30 cm. Inventar IX. 1. sz.

2. *Károly herczeg Esztergom várát megadásra kényszeríti.* Fölrata hat sorban: Castris | turcarum perfractis | Strigonium arcem | munitissimam, ultro | se dedere cogit victor | Carolus V. 26. octob. 1683. | Nagysága: 4 méter 40 cm. és 5 méter 75 cm. Inventar IX. 6. sz.

3. *Vác városának meghódítása.* Fölrata hat sorban: Post captas | cæsarque Janissario | rum cohortes vacci | am foeliciter et po | tenter invadit 27. | Junii 1684. | Nagysága 4 méter 45 cm. + 6 méter 55 cm. Inventar IX. 7. sz.

4. *Szent Endre dunai sziget bevétele.* Fölrata hét sorban: Pontibus | instructis insulam | sancti Andreæ aggere | valido Turcarum multa | manu propugnatam ex | pugnat Carolus V | 10 Julii 1684. | Nagysága: 3·80 + 5·10 méter. Inventar IX. 8. sz.

5. *A Buda felszabadítására törekvő török sereg megreretése Hamzsabégnél.* Fölrata kilencz sorban: Superbiens | turcarum exercitus in | auxilium Budæ festinans | germanosque ululatibus | tentam territorare, oppug | natur desertisque camelis | et apparatu bellico castra | luctuose re | petit 22 Jul. 1684. | Nagysága: 4·45 és 6·10 méter. Inventar IX. 9. sz.

6. *A törököktől megszállt esztergomi vár felszabadítása és Érsekújvár bevétele.* Fölrata hét sorban: Strigonium | ab obsidione liberat Carolus | V | et rapido victoriae impetu | Neoselium, dirutis marte | prudenti, auxiliaribus turcarum | copiis diropit

die 16 augusti 1685. | Nagysága : 4·30+7·40 méter. Inventar IX. No. 10.

7. *Lotharingiai Károly herceg beveszi Budát.* Fölrata három sorban : Buda | ab Heroe | Lotharingia incapta. 1686. | Nagysága : 3 méter 5 cm. és 1 méter 37 cm. Inventar No. VII. 1. sz.

8. *Károly herceg bevonulása Budára.* Fölrata hat sorban : Hic est | in conspectu | silvæ Asia | cujus armis | et virtutibus religio | triumphavit | Nagysága : 4 méter + 6 méter 65 cm. Inventar No. IX. 14. sz.

9. *Károly megveri a felszabadításra szétö törököket és Szegedet beveszi.* Fölrata nyolcz sorban : Laboranti | Segedino, auxilium ferentes | tartaros fugat Carolus V | frangit iterum viserii cona | tus importantes, et in dupli | cis victoriæ pretium, eodem | die partæ, ultro se Heroi | Segedinum subjicit 21 okt. 1686. | Nagysága : 4 méter 40 cm. + 6 méter 50 cm. Inventar No. IX. 15. sz.

10. *A mohácsi csata.* Fölrata hat sorban : Insolentes turcas in Mohatzii campis | Victores quondam, vicit | Carolus V et fugiantes | insequens ferro aut | naufragio perire compulit. 13 Augusti, 1687. | Nagysága : 4 méter 50 cm. + 7 méter 68 cm. Inventar No. IX. 16. sz.

11. *A mohácsi megerősített tábor bevétele és fölprédálása.* Fölrata hat sorban : Castra | ad Mohazii vicum | duplici munita aggere | expugnat, exercitus | fracti spolia diripit | Carolus V. 13 augusti 1687. | Nagysága : 4 méter 40 cm. és 5 méter 95 cm. Inventar No. IX. 17. sz.

12. *Eszék bevétele.* Fölrata öt sorban : Post effurum cæsumque | acerta clade hostem | Essechium pontemque | ejus diripit Carolus V 5. Octobris 1687 | Nagysága : 4 méter + 4 méter 60 cm. Inventar No. IX. 18. sz.

13. *Erdély meghódol I. Lipót császárnak.* Fölrata öt sorban : Transilvania | Turcis dudum tri | butaria victorici ducis | subacta manu cæsari | restituitur. | Nagysága : 4 méter + 6 méter 60 cm. Inventar No. IX. 19. sz.

14. *A janicsárok lemészárlása és Buda felprédálása, Károly herceg jelenlétében.* A kép előterében álló hat lovas alak közül a fehér lovon ülő, Lotharingiai Károly, a mint a balján álló tisztnek kiadja a parancsot a szabad prédálásra. A kép színtere a mai

Szentháromság-tér, jobboldalt a Mátyás-templommal. A teret lángra borult épületek környezik s a téren, az utcákon, a kapukban, ablakokban egyes öldöklési s rablási jelenetek láthatók. A szemben nyíló utcán vágató lovasság rohan végig; az előtér jobboldalán török nőket vezet egy harcos, előttük egy lovas épp csapást mér egy lerogyott törökre. Mindenütt szétmarczangolt, ruháiktól megfosztott hullák hevernek s gazdátlan lovak, tört fegyverek, foglyul ejtett alakok láthatók. A remekül összeállított, színekben és alakokban dús kép, valóban megkapó látványt nyújt. Az egész ékes renaissance-szegélyzet veszi körül, kétoldalt egy-egy török alak által tartott oszlop, mely alatt fegyvertropheák láthatók, míg az alsó és felső keskenyebb szegélyzetet egyes, a lotharingiai és orleansi címerekből vett motívumok díszítik. A felső szegély közepén az említett két egyesített címerpajzs foglal helyet, míg az alsónak közepén keretbe foglalva a következő hatsoros fölirat olvasható: Budam | expugnatum Janissa | riorum sangvine | exundantem | direptioni tradidit vic | tor Carolus V. 2. Sept. 1686. | Nagysága: 4 méter 50 + 6 méter 94 cm. Inventar IX. 13. sz.

15. *Károly herczeg megveri a Buda felszabadítására siető török hadsereget.* A hátteret Buda várának északnyugatról felvett látképe képezi ostromjelenetekkel. A gyönyörű mozgalmas csatakép előterében fehér lován Károly herczeg vezénnyel. Fölirata négy sorban: In | auxilium Budæ labo | rantis, advolantes turcas excipit et |, debellat 8. augusti 1686. | Nagysága: 4·50 m + 7·40 m. Inventar IX. 11. sz.

16. *A párkányi csata.* Az előtérben Károly herczeg lovas alakja, a mint csapataival a Dunába szorítja a törököket. A Duna túlsó partján látható Esztergom várának képe. Fölirata hat sorban: Arx | Barkaniensis Caroli V | Victricibus armis | expugnata | imperio asseritur | Die 9 octob. Anni 1683. | Nagysága: 4 m. 50 cm. + 7 m. 35 cm. Inventar IX. 5. sz.

A feliratok latinságában s a magyar helynevek írásában több hiba fordul elő.¹

¹ Dr. Ernst Ritter v. Birck. Inventar der im Besitze des all. h. Kaiserhauses befindlichen Niederländer Tapeten und Gobelins. Wien. 1882.

f) *Ferencz Ferdinánd főherczeg estei gyűjteményében.*

A gyűjteményben, főleg a harmadik teremben, számos XVI. és XVII. századbéli magyar fegyver van.

Már a II-ik terem XXXVIII-ik fegyvercsoportjában találunk két XVI. és két XVII. századbéli magyar eredetű szablyát.

A III-ik teremben 164. szám alatt van felállítva egy díszes magyar hajdú félvértezet, mely futtatott fekete alapon aranyozott levélkítményekkel van díszítve. Rákvértjei és magyar sisakjának stylja, készítésének korát a XVII. századra helyezik.

A IX-ik fegyvercsoportban a XVI. századbéli magyar tárcsapajzsok két ritka formájára találunk, melyek feketére futtatott vasból vannak kovácsolva. Mellettük valamivel későbbi korból származó két szablya van elhelyezve.

Ugyanezen terem szekrényében két díszes fokost látunk a XVII. század elejéről. A XXIV-ik számú fegyvercsoportozatban pedig egy a XVI. századból származó, madárcsőrforma hegygel és négyszögletű fokkal bíró magyar fokos van elhelyezve.

A VI-ik fegyvercsoportozatban 1 drb. XVI. századbéli gerezdesfejfű, 1 drb. XVII. századi gömbfejfű buzogány s egy ugyane korból való kis fokos, a IV-ik csoportozatban négy XVIII. századbéli magyar szablya, a XXVIII-ik csoportban 1 XVI. és 3 drb. XVII. századbéli szablya, a XXV-ik csoportban egy XVI. századbéli tipikus magyar ostromsisak, a XXII-ik csoportban egy XVII. századbéli aranyozott magyar fokos, a VII-ik csoportban 115. szám alatt egy ugyancsak XVII. századbéli magyar rohamsisak, a XVIII-ik csoportban egy ugyane korból való magyar fokos és a XXXI-ik csoportban két újabbkori szablya látható.

Ezekon kívül a gyűjteményben több, a magyarországi háborúkból származó török fegyver is található.

Magyar Műkincsek. II. k. 1898. 43 l. és 23 l. és 23. tábla III. k. 1901. 1. tábla.

Dr. Szendrei János Magyar hadtörténelmi emlékek az ezredéves orsz. kiállításán 1896. 739. és 751. l.

Majláth Béla. A történelmi kiállítás kalauza 1886., 257., 258. l.

g) *A cs. és kir. udvari és állami levéltárban.*

Itt az oklevéltani és levéltári anyagtól eltekintve, csupán a muzeális műtárgyakat, nevezetesen az *eredeti* csatavázlatokat és várrajzokat vettük figyelembe. Ezek:

1. *1554-ből* a törököktől ostromolt *Füle* várának tollrajza, melyet Krusith János kapitány küldött az akkori győri generálisnak, Sforza Pallavicininak.

2. *1562-ből.* *Gyula* vára. Nagy színezett tollrajz.

3. *1562-ből.* Tervezet, hogy *Gyula* várának bástyái s maga az egész vár is miként lenne teljesen átépítendő. Nagy színezett rajz.

4. *1567-ből.* *Tokaj* vára. Tollrajz.

5. *1588-ból.* Vázlatrajz, jelentéssel együtt a *szikszói* csatáról.

6. *1684-ből.* *Murány* vár alaprajza, *Casea* császári katonai mérnöktől. Tollrajz.

7. *1684-ből* *Murány* erődítményeinek profil rajza. Ugyanattól.

8. *1685-ből* *Kassa* város és ostromának rajza. Színezett rajz.

9. *1685-ből.* *Sárospatak* látképe. Színezett rajz.

10. *1686.* *Szeged* alaprajza és látképe. *Boulaincavil* császári mérnöktől. Igen szép nagy színezett rajz.

11. *1687-ből.* Buda. Igen szép, nagy színezett rajz, melyet gróf Rabatta készíttetett.

12. *1687-ből* A *mohácsi* csatatér rajza. *Jwignytől.*

13. *1687-ből.* *Eszék* alaprajza és látképe. Színezett rajz. *Jwignytől.*

14. *1688-ból.* *Belgrád* alaprajza és látképe, valamint az azt ostromló császári csapatok elhelyezése. Tollrajz.

15. *1696-ból.* Az Erdélyben fekvő *Bethlen* várkastély színezett térképe.

h) *A cs. és kir. hadilevéltárban.*

A magyarországi hadjáratokra vonatkozó óriási okleveles és levéltári anyag mellőzésével itt is csupán néhány becsesebb *eredeti csatavázlat várrajz és hadi térképi fölvételt* vettünk, mint inkább muzeális anyagot figyelembe.

1. *1660–1664.* Egy kötet eredeti kézrajz, melynek címe:

Vierzig zwey saubere Abrisse verschiedener Gränz-Festungen, Schlösser und Städte in *Hungarn*, ungefähr von den Jahren 1660 bis 1664. 42 képpel. *Montecucoli Raimond* herczeg tábornagy hagyatékából. Jegye. Arch. No. 1. 6—VIII. b.

2. 1663. Eigentlicher Grundriss des königl. haupt- und Residenz-Schloss sambt der Statt *Pressburg* wie selbe nach Oberst *Priami* zu fortificiren wäre.

3. A török állami pecsét lenyomata, mely a *Zentánál* elfogott nagyvezér nyakán találtatott.

4. 1691 aug. 19. A szalánkemeni csata térképe. Levéltári jegye: Z. IV. 1691. 1.

5. 1692 junius 5. *Nagyvárad* elfoglalásának térképe. Jegye: Z. IV. 1692. 3.

6. 1694 aug. 29—szept. 21. *Pétervárad* törökök által való körülzárolásának térképe. Z. IV. 31.

6a. 1697 szept. 11. A *zentai* csata térképe. Jegye: Z. IV. 7.

7. 1698. *Eger*, *Nagyvárad* és *Nagybecskerek* hadműveleti térképe. Jegye: Z. IV. 1.

8. 1702. *Brassó* alaprajza. Jenő herczeg aláírásával van hitelesítve.

9. 1716. *Temesvárnak* szept. 1-étől október 14-éig a császári hadak által való megszállásának hadműveleti térképe. Jegye: Z. VIII. 3. 2.

10. 1716 aug. 5. A *Pétervárad* melletti csata terve. Jegye: Z. VIII. 2. 1.

11. 1716. A Jenő herczeg vezérlete alatt a Magyarországon viselt hadjárat térképe. Rajzolta: *Blöder*.

12. 1716. A Jenő herczeg vezérlete alatt Magyarországon Szlavoniában és Boszniában viselt hadjárat tervei és menetterve. Rajzolta: *Sparr*.

13. 1716. A magyarországi hadjárat térképe. 4 darab. Jegye: Z. VIII. 1.

14. 1717. aug. 16. A *belgrádi* csata terve. Jegye: Z. VIII. 3.

15. 1737. A Duna *Belgrádtól Orsováig*, az ezen vonalon fekvő erődítmények, kastélyok és romokkal együtt. Színezett kézirat. Fecit et delineavit *Sparr*.

16. 1751. A *Duna* térképe *Ulmtól Vidinig* a mellette fekvő

városok, várak és romok alaprajzai és látképeivel. Rajzolta : *Sparr*.

17. 1770—72. Felső-Magyarország katonai felvételei.
18. 1788. *Zimony és Progar* alaprajza. Rajzolta : *Kameniczek*.
19. 1789. Erdély táborokari térképe. Rajzolta : *Wenczelly*.
20. 1789. *Uj-Orsova*, török határerősség, színes kézrajz.

i) *A cs. és kir. technikai és közigazgatási katonai bizottság levéltárában.*

A következő eredeti kézrajzok s aquarellekben meglevő magyarországi vár alaprajzokat, látképeket és térképeket vettük jegyzékbe :

1. 1597 és 1700-ból *Sopron* fölvételei 2 drb.
2. 1602 és 1644-ből. *Óvár* fölvételei 2 drb.
3. 1610. *Eszék* és környékének erődítési térképe. Színes kézrajz. G. B. F.-től.
4. 1642—1849-ig *Pozsony* látképei és katonai felvételei. 10 drb.
5. 1653—1708-ig. *Érsekujvár* látképei és átnézeti térképei 3 drb.
6. 1660. *Tokaj vára*. Kézrajz : *Holsttől*.
7. 1660—1704-ig. *Tokaj* várának fölvételei 5 drb.
8. 1664—1700. *Nagykanizsa* felvételei. 2 drb.
9. 1668—1810. *Lipótvár* (Nyitra megye) látképei és helyrajzai. 16 drb.
10. 1670—1765-ből. *Ungvár* várának fölvételei. 6 drb.
11. 1670 és 1692-ből. *Szendrő*. 2 drb.
12. 1675—1849-ig. *Komárom vár* látképei, alaprajzai, profilrajzai és átépítési tervei 70 drb.
13. 1679-ből *Selmecz* fölvétele.
14. 1679. *Gutta* térképe.
15. 1680. *Vác* térképe.
16. 1680. *Fülekvár* és erődítményeinek látképe és profilrajza. Színes kézrajz.
17. 1680. *Veszprém* térképe.
18. 1681-ből *Vízvár* (Érsekujvár közelében) alaprajza.
19. 1683—1756-ig. *Esztergom* várának térképei és látképei. 15 drb.

20. 1686. *Budavár* ostroma és bevétele. Ritka rézmetszet *Juvigny Károlytól*.
21. 1686, 1741., 1753., 1763., 1775., 1811., 1824. és 1839. évekből *Buda* tér- és látképei. 60 drb.
22. 1689., 1732., 1763., 1766., 1773., 1774. és 1780. évekből. *Máramarossziget* térképei, átnézeti és profilrajzai. 8 drb.
23. 1690 és 1718-ból. *Karánsebes* katonai fölvételei. 2 drb.
24. 1691 és 1738-ból. *Székesfehérvár* átnézeti képei. 2 drb.
25. 1691 és 1776-ból *Nagyvárad* várának fölvételei. 10 drb.
26. 1692. *Lippa* térképe.
27. 1698 és 1775-ből *Szeged* katonai fölvételei, látképei és helyzetrajzai. 9 drb.
28. *XVII-ik század*. *Kassa* látképei és helyszínrajzai. 9 drb.
29. 1706 és 1745-ből. *Trencsén* vár képei. 5 drb.
30. 1711 és 1771-ből. *Munkács* várának átnézeti alap- és profilrajzai. 6 drb.
31. 1711. *Zólyom* vár látképe és alaprajza 3 drb.
32. 1712 és 1754-ből *Szolnok* térképei 3 drb.
33. 1713 és 1777-ből, *Huszt* várának különböző katonai fölvételei. 7 drb.
34. 1715. *Arad* várának látképe. Színes kézrajz.
35. 1715—1849-ig *Arad* várának látképei, tervei és térképei. 40 drb.
36. 1716. *Pancsova* fölvétele.
37. 1716 és 1849-ből. *Temesvár* lát- és térképei, továbbá különböző átnézeti tervek és profilrajzok az 1716., 1732., 1746., 1750. és 1754. valamint 1761. évekből. 20 drb.
38. 1720. *Iócsé* helyrajzi fölvétele.
39. 1723. *Ökörmező* helyrajzi térképe.
40. 1740. *Dévény* vár alaprajza.
41. 1773. *Lubló* térképe. 2 drb.
42. 1788. *Szombathely* katonai térképe.
43. 1789 és 1838-ból. *Orsova* katonai fölvételei. 4 drb
44. 1793. A *Duna* vonalának térképe.
45. 1793. *Ada-Kaleh* katonai fölvétele. 2 drb.
46. 1810. *Árva* várának képei. 5 drb.
47. 1811 és 1849-ből. *Légrad* fölvételei. 4 drb.

48. 1849-ből. *Letenye* katonai térképe.

49. 1865—68. évekből. A Horvát-Slavon katonai határőrvidék eredeti fölvételei. 224. lap.

50. 1853—1868 évekből. Erdély eredeti katonai fölvételei. 49 részlet-lap.

j) *Bécsi magángyűjteményekben.*

A főherczegek, főurak mindig előszeretettel foglalkoztak fegyverek gyűjtésével. Sok családban Ausztriában és Bécsben századokkal ezelőtt keletkezett fegyvergyűjtemények vannak. A szoros történelmi családi és közjogi kapcsolatnál fogva természetes, hogy e gyűjteményekbe is számos magyar hadtörténelmi emlék jutott.

Ilyenek Bécsben a *Hardeck*, *Kinszky*, *Lichtenstein*, *Thun*, *Schwarzenberg*, *Salm*, *Brenner* és *Lobkovitz* hercegi és grófi fegyvergyűjtemények, valamint *Hauslab* tábornok gyűjteménye. Mindezekben szintén vannak magyar fegyverek és emlékek. Ezek tanulmányozásába azonban most, midőn a nyilvános gyűjtemények átkutatása volt feladatunk, nem bocsájtkozhattunk, s így meg kell elégednünk azok pusztá jelzésével és névszerinti fölemléítésével.

Egyet azonban mégis különösen ki kell emelnünk s ez *Wilczek János* gróf gyűjteménye. Ez a gyűjtemény a Bécs közelében fekvő *Kreuzenstein* várában van elhelyezve. E vár eredete a messze középkorba nyulik vissza s egyidőben magyar primási birtok is volt. A gróf ezt a várat teljes középkori fölszereléseiével állította helyre s a többi között fegyverkamaráját és lovagtermét is kizárólag középkori fegyverekkel töltötte meg. E fegyverek között számos magyar eredetű van. Szállfegyverek, ritka formájú sisakok, Mátyás korabeli álló és XVI-ik századbeli tárcsapaiszok, pallosok, számszerijak, buzogányok stb. Mindezeket szintén jegyzékbe revén a helyszínén, azokat a tulajdonos gróf készséggel engedte át az 1896-iki ezredéves országos kiállításra, 74 darab ritka középkori fegyverrel szerepelvén a kiállítók között. Ezek itten való ismertetésétől és felsorolásától azért tekintünk el, mert azok szakszerű leírása akkor már megjelent.¹

Dr. SZENDREI JÁNOS.

¹ Lásd : Dr. Szendrei János i. m.

TÁRCZA.

BR. TÓTH FERENCZ A DARDANELLÁK MEGERŐSÍTŐJE.

(1733 — 1793.)¹

A világháború legtanulságosabb fejezetei közé tartoznak az ántánt hatalmaknak erőfeszítései a Dardanellák birtokáért. Nem tekintve azt, hogy az ismert nagyszabású hadivállalat, mellyel párhuzamosan haladt a diplomácia munkája is a Törökországgal területileg közvetlenül érintkező Balkán-államok fegyveres közbelépésének megnyerése végett, — a légkülönfélébb politikai és gazdasági kívánalmakat volt hivatva kielégíteni, — mint hadivállalat is figyelemreméltó. Ez volt az újjászervezett török haderő tűzpróbája, mely beigazolta a török emberanyag és a német szervezőképesség kiválóságát. Az alább ismertetendő könyvnek főleg abban áll jelentősége, hogy megismertet a Dardanellák első megerősítőjével s a török hadsereg első rendszeres átszervezőjével, a *magyar* báró Tóth Ferenczel, ki az újjászervezést francia érdekek szolgálatában kimondottan oroszellenes czélzattal irányította.

Tóth Ferencz családja nyitrai megyei származású volt ; atyja, Tóth András, már gyermekkorában Rákóczi szolgálatában állott ; 1711-ben együtt ment vele Lengyelországba, 1715-ben pedig követte Törökországba. Midőn 1720-ban gróf Bercsényi Miklós javaslata alapján a francia udvar hozzájárult egy magyar huszárezred felállításának tervezetéhez, Bercsényi László a rodostói magyar emigránsok közül toborozta össze az ezred első katonáit ; köztük volt Tóth András is, ki társai-

¹ *Palóczy Edgár: Br. Tóth Ferencz, a Dardanellák megerősítője. 1733 — 1793. Buda pest, 1916. Kiadja a Vörös Félhold támogatására alakult országos bizottság. 8°, 338 l.*

val együtt 1721-ben Franciaországba hajózott s XV. Lajos szolgálatába lépett. Katonai pályáján elég gyorsan haladt ; 1733-ban már kapitány, majd alezredes, vezénylő ezredes, a negyvenes évek háborúiban tábornok, utóbb pedig részben katonai, részben időközi diplomáciai megbízásainak jutalmazásaként francia báróvá lett. Felesége francia leány volt ; ettől született fia Ferencz és leánya, ki gróf Vergennes francia diplomatához ment nőül. Midőn gr. Vergennes 1755-ben konstantinápolyi követté lett, Tóth András is vele ment a török fővárosba ; ettől fogva életben lévő rodostói bujdosó honfitársaival ismét szorosabb összeköttetésben élt. Rodostóban érte utól a halál is 1757 július 9-én, 59 éves korában.

Az emigránsok fainak, kik idegen névvel, ismeretlenül állottak a francia családok versengései közt, csak egy pálya állott nyitva, a katonai ; ezért neveltette br. Tóth András is egyetlen fiát katonának. *Ferencz* (szül. 1733 aug. 17.) a Bercsényi-ezredben kezdte meg pályafutását. 1754-ben már kapitány volt, ugyanekkor meg is nősült, nőül vevén Rambaud Máriát, egy előkelő lyoni család tagját. 1754-ben atyjával együtt Konstantinápolyba ment, hol sógora mellett titkárként működött. Titkári minőségében közelebbi érintkezésbe jutott a portával, hol török nyelvismerete révén neve ismertté vált. Ennek tulajdonítható, hogy 1757-ben a porta egy nagyobb szabású csatornázási vállalat alkalmazásával szakértőül kérte fel. 1763-ban Franciaországba tért vissza s emlékirattal fordult az ekkor mindenható Choiseul herceghez, melyben a Fekete-tengernek a francia kereskedelem számára való megnyitásának módozatait fejtette ki. Az udvar azonban az emlékiratot egyelőre tárgytalannak tekintette, Tóth munkaerejét is csak három év múlva kívánta meg, midőn politikai megbizatással küldte az akkor porosz fenhatóság alatt lévő Neuchatelbe az ottani közhangulat és a politikai viszonyok megfigyelésére.

Ismeretes, hogy Neuchatel 1707 óta tartozott a porosz királysághoz ; Poroszország szuverenitását Neuchatel felett XIV. Lajos is kénytelen volt elismerni az utrechti békében (1713 ápr. 11.). A francia udvar azonban sohasem nyugodott meg abban, hogy a protestáns porosz uralkodóház befolyása Svájcban megerősödjék ; ezt tudva, Nagy Frigyes 1757-ben Neuchatel ideiglenes átengedésével igyekezett Franciaországot ausztriai szövetségesétől való elszakadásra bírni. Tervét a bécsi udvar meggyűlölte ugyan, de viszont most már a francia diplomácia sem igen rejtegette azt a törekvését, hogy a fejedelemséget esetleg valamely Bourbon herceg kormányzása alatt Franciaországhoz csatolja. A terv diplomáciai előkészítését Choiseul herceg 1766-ban Tóth Ferenczre bízta, utasításul adván neki a neuchатели politikai, gazdasági, társadalmi

viszonyok tüzetes megismerése mellett a porosz uralkodóház és Neuchatel közt fennálló szerződések lényegének s a közhangulatnak kifürkészését is.

Tóth 1767 januárius közepén már a neuchateli fejedelemség területén tartózkodott, mint magánzó, ki jelenlétét tudásvágyával, kereskedelmi és üzleti érdekekkel okadatolta. Négy hónapig tartózkodott Neuchatelben, s ez alatt az idő alatt sűrűen küldte jelentéseit miniszterének; 1767 májusában azonban porosz befolyás következtében Tóth kénytelen volt Neuchatelt elhagyni azzal a jelentékeny tapasztalattal, hogy a fejedelemségben Nagy Frigyes uralkodása népszerű, s a Bourbon-törekvések előkészítésére a reális előfeltételek ez idő szerint hiányoznak. Az eredmény, bár a francia hatalmi törekvések szempontjából negatív volt, — egyelőre megbízható tájékoztatásul szolgálhatott, s ezzel Tóth megbízatását tulajdonképen meg is oldotta. Beigazolt diplomáciai képességének tulajdonítható, hogy az udvar már 1767 nyarán, az időközben áttanulmányozott kereskedelmi emlékirat hatása alatt is, Tóthra bízta a francia államérdekeknek a krimi tatár kánnál való képviselőtét (jul. 6.).

Feladata mindenekelőtt az volt, hogy a tatárságban bizalmatlanságot keltsen II. Katalin politikája ellen, melynek végső célja a tatárság megsemmisítése, s adandó alkalommal a francia kormány is számíthatson a tatárság közreműködésére. «Franciaországnak — úgymond az utasítás — saját érdeke, hogy egy ily nyugtalan, nagyra vágyó, valamint szomszédainak nyugalma és békéjét háborgató állam (mint Oroszország), mely annyira ragaszkodik zsarnoki kívánságaihoz, meg ne nagyobbodjék s így ne kerüljön olyan helyzetbe, hogy Európa nagy részének törvényeket diktáljon mindazokban az ügyekben, melyekbe jog és ok nélkül beavatkozni törekszik.» Ne mulasszon el végül egyetlen alkalmat sem az általa felvetett kereskedelem lehetőségeinek tanulmányozására s igyekezzék pontos képet adni a Fekete tenger melléki tartományok földrajzi és politikai viszonyairól.

Tóth 1767 július 10-én hagyta el, már mint ezredes, Párist, s Bécsen, Varsón, Jassyn át október 17-én Bakesiszerajba, a tatár fővárosba érkezett. A tatár kán, ki nem sokkal a francia követség megérkezése előtt vette át az uralkodást, rövid idő alatt Tóth befolyása alá került. Ennek tulajdonítható, hogy a tatárság az 1768—74-iki orosz-török háborúba is beavatkozott, bár nem nagy szerencsével. Tóth még a hadjárat közben (1770) Konstantinápolyba ment, hol ugyanakkor a kedvezőtlen menetű hadjárat hatása alatt és francia nyomásra komolyan kezdtek foglalkozni a török tüzérség, haditengerészet és műszaki csapatok

ujjászervezésének gondolatával, sőt szóba került a Bosporus és a Dardanellák védelmi állapotba helyezésének kérdése is.

III. Musztafa szultán az átszervezés munkálataival br. Tóthot bízta meg; e megbízásban kétségtelen része volt Tóth magyar származásának, mint azt Tóth emlékirataiban meg is említi. A tervezetéseket az 1770 július 6-iki csezmei tengeri csata után, melyben a török flottát az orosz tengeri haderő teljesen megsemmisítette, sürgős munkának kellett felváltania, mert a török főváros abban a veszedelemben forgott, hogy ellenséges kézbe kerül. A szultán ilyen körülmények közt a védelmet teljesen Tóthra bízta a legszélesebb intézkedési jogkörrel.

Tóth már a bosporusi erődökből következtethetett a Dardanellák erődeinek állapotára. A helyszíni tapasztalatok valóban siralmasak voltak. A víz felszínével egy magasságban fekvő ütegek felett harmincz láb magasságú falak emelkedtek, melyek azzal fenyegették védőiket, hogy az első ellenséges találatra az ágyúkra és a kiszolgáló legénységre fognak omlani. Az európai és ázsiai erődök főütegeit nagy kaliberű ágyúk alkották ugyan, de hiányos felszereléssel; legnagyobb részük bronzból volt, hiányzott azonban rajtuk az ágyúcsap, lafettájuk nem volt, s csak torkukkal nyugodtak vastag, kivájt fatönkökön. Hátsó részük kőfalra rugott, mely visszaszaladásukat meggátolta. A tengerpart homokján számtalan ágyú, mozsár hevert, de azok inkább egy ostrom emlékeinek, mint egy ostrom feltartóztatása eszközeinek látszottak. A török védősereg teljesen demoralizált volt, úgy hogy számolni kellett azzal az eshetőséggel, hogy az első ágyúlövésre elhagyja az erődöket. Ez meg is történt, midőn három nappal Tóth megérkezése után az orosz hajóhad kifutott az enosi-öbölből és a félszigetet megtámadta; mikor is egyedül Tóth hidegvérének és személyes bátorságának lehetett köszönni, hogy az orosz flotta támadása ezúttal is kudarczal végződött.

Az ellenséges flotta eltávoztása után Tóth a földrajzi viszonyok mérlegelése alapján a szükséges új ütegek helyét kijelölván, azonnal megkezdte a munkálatokat. Az ütegek kiépítése azonban lassan haladt, de mikor elkészült, a szultán védelmükre 30,000 főből álló sereget összpontosított a Dardanelláknál. A sereget Tóth osztotta el az európai és az ázsiai partok védelmére; s volt gondja arra, hogy harcszerű gyakorlatokkal meggyőzze a bizalmatlan török katonaságot a védőműnek ellenálló képességéről. Nem kerülte el figyelmét azonfelül az enosi-öböl megerősítésének szüksége sem, melyet 1771 elején, Konstantinápolyba való visszatérte után az ő javaslatára a szultán haladéktalanul el is rendelt.

A Dardanellák védelme közben nyilvánvalóvá lett Tóth előtt, hogy

a török hadakat újabban ért vereségek közvetlen oka a török haderő hiányos felszerelése és szervezatlensége. Különösen tüzéségük volt elavult, mely egyáltalában nem vehette fel a versenyt a gyorstüzelő ágyúkkal rendelkező orosz tüzéséggel; jellemző e tekintetben, hogy a török ágyúk megtöltése félna pig is eltartott. Az észlelt hiányokra Tóth br. nem késett a szultán figyelmét felhívni, ki most már nem akarván fél-rendsabályokkal megelégedni, Tóthnak a török haderő gyökeres át-szervezésére megbízást adott.

Báró Tóth a megbízásnak megfelelően elsősorban a török *tüzéség* reformját kívánta megoldani. Kiathanaban tüzeriskolát állíttatott fel 50 tüzer számára s két négyfontos orosz ágyún megtanította ezeket a gyorstüzelésre. 1772-ben hozzáfogott az *utászcsoapatok* szervezéséhez is. A török hadsereg hadi pontonokat egyáltalában nem ismert, miért is a hadmozdulatok nehézkesek és bonyodalmasak voltak. Br. Tóth tehát mindenekelőtt Konstantinápolyban nagyobb műhelyeket állíttatott fel, hol személyes felügyelete alatt készültek az első hajóvázak. A pontonok oldalait eleinte rézlemezekkel akarta kiveretni, minthogy azonban a lemezek beszerzése nehézségekbe ütközött, — a pontonok falait bőrrel vonatta be. Az első hidverési próbát maga a szultán is végignézte, ki a szép eredmény láttára maga is sürgette a továbbfejlesztést. Tóth nevéhez fűződik a török *ágyúöntés* megjavítása is. A törökök kezdetleges módon, a haladó kortól elmaradva öntötték ágyúikat a hiányosan felszerelt és hiányos tudású mesterembercktől vezetett öntődékekben. Br. Tóth az ágyúfúrást hozta javaslatba. A törökök kételkedéssel fogadták az új eszmét, a szultán azonban felhatalmazta egy új ágyúöntőde építésére és felszerelésére. Tóth br. — jóllehet szakértők hiányában nagy nehézségekkel kellett megküzdenie, s az ágyúöntés technikáját tulajdonképen maga sem ismerte aprólékosan — a tengerparton felállíttatta az öntődét, s abban próbaképen tizenhárom óra alatt 30.000 font érczet olvasztott, melyből a kételkedők szemeláttára húsz ágyút öntetett. Itt készültek azoka mozsarak és bombák is, melyeket a török-orosz háborúban azonnal használtak is.

A rövid idő alatt elért eredmények alapján a szultán megbízta br. Tóthot egy *új tüzerestület* szervezésével; így alakítja meg a «szüratsio» («szorgalmasok») néven ismert csapatot, mely 600 emberből állott, s a melyet albán mintájú ruhával láttak el. A szüratsikak Tóth szuronnyal is felszereltette, rendszeres katonai rendgyakorlatokat, sőt nyilvános díszgyakorlatokat is végeztetett velük. A szüratsiknál a testi fenyítést betiltotta, inkább a becsületézésükre és kötelességtudásukra alapozta a fegyelmet, csupán a szökést büntette gályarabsággal, pedig a szökés

a török hadseregnél nem esett büntetés alá. A fegyelem előmozdítására való volt a *várta* intézménye is, melyet br. Tóth ekkor honosított meg a török hadseregben. Ez a fegyelmezett tüzértestület rövid idő alatt perczenként 15 lövést adhatott le, a mi a multhoz képest feltűnő eredmény volt.

A hosszasan huzódó orosz-török háború időszakává tette, különösen a törökökre nézve kedvezőtlen kialakulásánál fogva, — a *Boszporusz megerősítését*. Erről III. Musztafa már 1772-ben tanácskozott br. Tóthtal, ki ekkor azt javasolta, hogy a porta a Boszporusz torkolatánál két új erődöt építtessen. Minthogy azonban a munkálatok végzését olyan építőmesterekre bízta, kik nemcsak az erődítéstanban, hanem még az építés technikájában is járatlanok voltak, — az új erődök értéktelen építményeknek bizonyultak. A felülvizsgálattal megbízott br. Tóth leplezetlenül a szultán tudomására hozta az új erődök hasznavetelenségét; s a helyszíni szemle után alkalmas helyen új helyeket jelölt ki az újonnan felépítendő erődök számára, de azok felépítésére csak 1773 tavaszán került a sor. A munkálatokat br. Tóth személyesen irányította, s így aránylag elég rövid idő alatt felépülhetett a két erőd, melyek egyikét a törökök azóta is «madzsar kaleszi»-nek, magyar várnak nevezik. Ez az erőd még 1889-ben is a Boszporusz legjobb karban tartott vára volt, melyben ugyanekkor 58 Krupp-ágyú volt.

A rövid idő alatt elért nagy eredmények arra birták a szultánt, hogy Tóthra bízta a trónörökös nevelésének irányítását. A Tóth személye iránt való bizalomnak tulajdonítható az is, hogy magáévá tette az 1773 óta brigadéroszá lett Tóth azon gondolatát is, hogy a szuezi földszoros átvágásával összeköttetést létesítsen a Földközi- és a Vöröstengeter közt. A szultán váratlan halála (1773 decz. 24.) azonban megakadályozta a terv megvalósulását s ezzel a török tengerészet fejlesztése is megakadt, jóllehet Tóth a szakszerű elméleti és gyakorlati oktatás, a hajóépítés modernizálása által a fejlődés alapjait e téren is lerakta. Működésének egy emléke napjainkra is fenmaradt: a zöld török hadilobogó, melyet a porta az ő tanácsára választott hadilobogóul hadihajói számára. Az új szultánban, I. Abdul Hamidban, már nem volt meg az érzék az újítások szükségessége iránt, az apró kellemetlenségek lassanként Tóth kedvét is elvették s ezért, midőn értésére esett, hogy sógorát, gr. Vergennest XVI. Lajos külügyminiszterévé tette, elhatározta a Franciaországba való visszatérést. Ez 1776 tavaszán meg is történt.

Franciaországban új tér nyílt tehetsége érvényesítésére. XVI. Lajos gr. Vergennes javaslatára már 1776 decemberében reáruházta a levantei és berberiai francia kereskedelmi kikötők felett való főfelügyeletet,

hogy közvetlen tapasztalatok alapján szerzendő korszerű reformjavaslatai által a francia gyarmat- és kereskedelmi politikának irányelveket adhasson. Ennek a megbízásának következménye 1777 május 2-től 1778 júliusáig tartó tengeri útja, mely alatt megfordult Kréta szigetén, Egyiptomban, hol működésének legfontosabb mozzanata a kairói francia főkonzulátusnak Alexandriába való áthelyezése, továbbá Syriában, Cyprus, Rhodus szigetén s a téli hónapokban Smyrnában; itt dolgozta fel szemleútjának eddigi eredményeit is. Útját 1778 tavaszán Szalonikit érintve, Tunis megtekintésével fejezte be.

Párisba visszatérve egyelőre visszavonult a politikai élettől s 1778-tól 1784-ig emlékiratainak kiadásán dolgozott. 1785 körül Douai várának parancsnoka lett, mint tábornagy (1781 óta); itt érte őt a forradalom is, mely a Franciaországból való menekülésre kényszerítette. Tóth egyelőre Svájcban húzódott meg; itt ismerkedett meg gr. Batthyány Tóddal, a XVIII. század legkiválóbb magyar nemzetgazdájának egyikével, kinek összeköttetései révén sikerült — nem minden nehézség nélkül ugyan — kieszközölni az amnesztiát a bujdosó kuruczivadéknak. Így jutott el a teljesen vagyontalanná lett br. Tóth Tarcsára 1793 tavaszán, abban reménykedve, hogy tudásával és tapasztalataival még nagy hasznára lehet barátjának és hazájának. Ugyanezen év őszén (1793 szept. 24.) azonban elhunyt; hamvai a tarcsai temetőben pihennek.

Palóczy behatóan tárgyalja br. Tóth *irodalmi jelentőségét* is. Valószínűnek tartja, hogy Mikes Kelemen leveleskönyvét br. Tóth mentette meg s tanulmányozta át elsőnek; szerző szerint Mikes nagybecsű na plóinak hatása alatt született meg lelkében Memoires-jainak gondolata. E *Memoires*-ok 1784-ben jelentek meg először Amsterdamban: «*Mémoires du Baron de Tott sur les Turcs et les Tartares*» czímen négy kötetben; öt év alatt tíz kiadást értek s négy nyelvre fordították le azokat. Művét az egykorú kritika nem fogadta osztatlan tetszéssel s még Hammer is felületességgel és megbizhatatlansággal vádolja; de pl. Zinkeisen br. Tóth emlékirataiban hiteles és hű forrást látott, melynek értékes adataiból bőven merített. Nagybecsű adatokat tartalmaznak br. Tóth *leveleskönyvei* is, melyek hat díszes kötetben gr. Apponyi Sándor lengyeli gyűjteményében vannak; ezek neuchateli és krimi követségének, valamint levantei kiküldetésének okleveles adatait tartalmazzák; hiányzanak azonban az 1770—1776. évekre vonatkozó iratok, pedig azok működésének legfontosabb részét, a török haderő újjászervezése körül kifejtett fáradozásait ismertették.

Szerző nagy szorgalommal gyűjtötte össze a br. Tóthról szóló magyar irodalmi vonatkozásokat (Sándor István, br. Lakos János, Jankó

János, Tocsek Helén stb.), valamint azokat az adatokat is, melyekből megállapíthatónak véli a br. Tóth-család genealogiáját. Ezt a részt, mely talán jobb lett volna bevezető fejezetnek, — a nehéz áttekinthetőség jellemzi; ez egyébként a műnek is legnagyobb fogyatkozása. A könyvből hiányzik minden tagozódás; az egész mű egy fejezet, melynek olvasása ezért, valamint szükségszerű ismétlései és kitérései miatt fárasztó. Viszont tagadhatatlan, hogy szerző nagy szeretettel és lelkiismeretes gondnal gyűjtötte össze a br. Tóthra vonatkozó adatokat s így valóban hézagpótló műve megérdemli elismerésünket.

Dr. Lukinich Imre.

HADTÖRTÉNELMI APRÓSÁGOK.

Mehmet budai basa levele gróf Eszterházy Miklós nádorhoz. (1626 február 7.) Mi vezér Mehemmet pasa, Istennek engedelmeiből hatalmas és győzhetetlen császárunknak a tengeren innen levő várainak hadainak főigazgató szerdárja, gondviselője és fő helytartója mostan Budán, — Tekintetes és Nagyságos vitéz Szomszéd Úrbarátunk! jó Szomszedságos barátságunkat ajánljuk Nagyságodnak.

E barátotoknak két ízben küldött levelei jöven, megadtak és mindakettőt megfordíttatván, azokban mind mi volt írva, mindazokat megértettük.

A többi között azt írta Nagyságod, hogy a *bujáki* kapitány panaszképpen azt írta Nagyságodnak, hogy a hatvani vitézek, másokkal együtt egygyüvé ülven magokat, csataképpen *Buják* vára alá száguldanak és ellenségöképpen tartják magokat; a mely dolog a két császár között való szent békeségnek ellene legyen. És hogy mihozzánk az illenek, hogy a mi botunk alatt állókat fenyítékben tartanók és hogy a gonoszultevőket érdemök szerint megbüntetnénk. Mert efféle gonosz embörök okot adnának a két hatalmas császár között végeztetett és nagy munkával, fáradsággal és sok költséggel lött szent békeségnek megsértésére, aki miatt osztán a nagy emböröknek viszontag nagy gondok és busulások fogna lenni.

Jó és becsületes Nagyságos úr barátom, mi még emnekelötte is minekelötte a Nagyságod levelei nem jöttek volt is, mindnégyfelé írtam volt a felől és im mostan ismét meg különben írtam. De jó Úrbarátom, akar az *egri* pasátul s akar az *agáktul* s akar a *hatvani* bégtül és a végbeli vitézektül panaszlevelek jöttek az alattok valókra, hogy csatára mennek, utakat állanak és emberinket ölik, vágják és hogy éjjel-nappal nyughatatlanok volnának, utánnok üzöben menvén ki a mieink azt mondák, jó úr barátom, a *gyarmati* mezöben lött égetésnek utánna, immár minékünk fölötte igen sok kárvallásink lettek, ha mindazokat,

előneveznénk, fejét is fájlalnánk vele Nagyságodnak csak. De egynehányat említek csak elé azokban.

E napokban nem régen három pesti martalócz (ráczok), melyeknek egygyike, a negyedik jüzbasi volt, mentek volt *Kerepesre* magok dolgában. És 12 lovú katona reájok ütven, a jüzbasit két martalóczzal egygyütt levágták és az egygyik martalócz elszaladott.

És ismét a *vácziak* közzül is három vácsi török és egy budai jancsár, dolgokban mentenek volt *Vác* mellett *Szilágy* nevű faluban s azon éjjel a szécsényi *Kozma* Mihály nevű kalauz, a faluban megnyomták őket, 20 vagy 30 lóval lévén és a jancsárt is levágták és a három vácsi töröknek is ketteit levágták s az egyik elszaladott.

És mostan a *hatvani* bégtül levél jöven a hatvaniak közzül *Merdán fia* Husszein iszpahia és besli Durak, e kettő magok dolgában *Thurára* menvén, mely csak közel vagyon Hatvanhoz, 8 lovú szécsényi katonák megülvén a falut éjjel, mind a kettőt levágták. S a hatvaniaknak hír menvén és úzóben utánnok menvén, *Prin* nevű falun őket elérvén, ketteit elfogták s a többi elszaladott.

És ismét az *egri* gyömliaik közzül egy gyömlia, Szaloka nevű, egy falura dolgában menvén, ugyanott a faluban a *filekiek* levágták. Mellyet az *egri* pasa panaszképpen megírt ide.

És másik gyömlia is ugyanonnan Egerből Hatvanba jövet, azt is a filekiek levágták s azt is az *egri* pasa adta értésünkre levelében.

És ismét e levélírásunknak előtte ugy mint tíz nappal, ez budai azapok közzül *Husszein* és *Rézván* csak ide Budakeszire mentek volt, mely csak egy jó mélyföldnyire is nincsen ide Budához oly közel vagyon és *Hösszeint* levágták s a *Rézván* elszaladott.

Ihon azért vitéz úr barátom csak e közelvaló napokban is mennyi sok káraink löttek minékünk, hogy a többit bár el hagyjam is, im érti Nagyságod.

Kiváltképpen a *beszprimi* kapitánynak a mennyi sok gonosz eselekedeti vannak a két császár között való békeségnek ellene, a mellyek immár semmiképpen el nem szenvedhetők. A békeségnek ellene két avagy három szandságságon belől *Tholna* tartományában és *Koppán* tartományában, *Mohács* tartományában lakó szegénységre a minemű nagy fenyték alatt való parancsolatleveleket küldözött, azoknak pársait Bécsbe a fővezérnek és *Althán* önagságának is fölküldözöttük egy vagy két ízben is. És a válaszzát mai nap is várjuk alá küldettni.

És ezt is írta Nagyságod, hogy noha eddig köllött volna e szent békeségnek confirmátióját és megerősítését a fényes portáról meghozatnunk.

Jó nagyságos úr barátom e dologban mindakét félnek képekbéliek a *gyarmati* mezőben egymással szólván beszélvén, a kötés szerént adott mőnedéknek kivőle való más mőnedék adására semmi szükség immár nem maradt.

És ezt is írta Nagyságod, hogy római császár őfelsége immár *Althánt* a véghelyekbe alá fogja küldeni, hogy akár a megerősítésnek mőnedékjére szorgalmatos gondviselő legyen s akár a békeség ellen ha valami olly esnék, azokra vigyázó legyen. És a mellyek a végzés szerént behódoltatandók lesznek mondom hogy mindezeket meglássa, azért bocsátja őfelsége. Kérom azért ugymond Nagyságodat mint a ki a hatalmas Császártul e dologban onnan a részről főül rőndöltetött, hogy legyen szorgalmatos, azt írta Nagyságod.

Jó Nagyságos Úr barátom, nekünk köllenék ezeket inkább írunk, akiket Nagyságod írt minékünk. Mert ti Nagyságotok barátink ez illyen jó és hasznos dolgot elhalasztván, ez ideig a hátramaradt dolgok meg nem látódtanak. Ime azért immár *Althán* ur barátunk őnagysága is *Győrbe* elérközött és hinni való hogy onnan *Komáromba* jó. Mi eddig a mire mőnedéköt adtunk, ismét ugyan azon vagyunk most is és hiszem Istent hogy meg is bizonyítjuk szőnkat.

De jó ur barátom az onnan lévő károk fölőtte igen sokak, mellyekkel nem is akaránk ugyannyira busítottani te Nagyságodat előszámlálási-val mindenestől. Hanem ha akartok dolgot látni, tehát egy nappal legyen előbb ; s ha nem akartok jó ur barátom, tehát azt is adjátok valóban értésünkre.

És a *Thatár Ibrahim* agátul való igasságodnak követése felől is amit írtál, azt is megértőttem. Azonnal hivattam azért ide és a levélben írott panaszodat eleiben adtam : És azt felelé arra, hogy ő nem adós többel, hanem csak egy jappuggal és száz level szermával, és hogy Nagyságodnak is arra pőcsétes mőnedékje vagyon az ő kezéhez adva, azt mondá. És hogy eddig is abban múlt, hogy nem tehette volt szerét ezeknek, de immár mind a jappugnak mind a szermának szerét tőtte késszen vannak. Hanem hogy egy meghitt emberétől küldje ugymond kezemhez őnagysága az én hitlevelemet és kezemhez adván én is másik kezemmel mindgyárt annak kezéhez adom mind a japugot s mind a szermát. Isten őtalmazzon ugymond én az én adósságomat el nem tagadom, hanem amiint hogy a több adósságimat megadám ugy ezt is azonnal a maradékot megadom ugymond. Isten éltesse sokáig Nagyságodat.

Datae sunt *Budae* 7. die Februarii secundum vet. cal. Anno 1626.
Nagyságodnak jóakaró urbarátja Idem qui supra (fenti).

Kívül: Tekintetes és nagyságos vitézljő úrnak, Gróff Eszterhási Miklósnak, Magyarország Palatinussának, a kunoknak örökös bírájának; Zólyom és Beregh vármegyék főispánjának, szentölt vitéznek, Római Császár belső tanácsának, komornikjának és helytartójának Magyarországnban, nekünk vitéz Szomszéd kedves ur barátunknak adassék.
(P. H.)

(Eredetije a kismartoni hercegi főlevéltár *Turcicái* közt).

Dr. Merényi Lajos.

HADTÖRTÉNELMI IRODALOM.

Id. Görgey István: Görgey Arthur ifjúsága es fejlődése a forradalomig. Budapest, 1916. 8 r.. 454. l. Ára 6 korona. Kiadja a Magy. Tud. Akadémia.

Az 1848/49-iki szabadságharcz történetének forrásai új nagybecsű adatgyűjteménnyel gyarapodtak. De hasonló gyarapodás érte e műben általában memoir irodalmunkat, melyben a szerző mint jelentékeny írói tehetség mutatkozik be. Mindezekon felül pedig a testvéri szeretetnek emel valóban tiszteletet keltő emlékoszlopot.

Többen voltak testvérek, de jellemük közös vonásainál fogva leginkább vonzódtak ők ketten egymáshoz. Mikor azután már más pályára lépve el kellett egymástól és a szülői háztól szakadniok, szeretetteljes és bizalmas levelezésben állottak egymással és atyjukkal, a mely leveleket a szerző gondosan összegyűjtötte és szerencsésen megőrizte. A gyermek- és ifjúkori ragaszkodás a férfikorban is megmarad közöttük s mikor Arthurt sorsa a harczterre vezeti, István ott is melléje áll és végig küzdi vele a szabadságharczot. Mikor azután a szerencsétlen harcz után Arthurt még a hazaárulás szörnyű vádja is illeti, a testvértollat ragad s utolsó lehelletéig védi és bizonyítja annak igazát. Ennek a nemes hévnek eredménye szerzőnknek már 1885—1888. év közben megjelent háromkötetes nagy munkája, melynek czíme : 1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások ; okiratok és ezek magyarázata ; tanulmányok és történelmi kritika.

Ezenkívül még ugyanazon czélból három munkát írt s kiadásukra szánt némi pénzüsszeggel együtt hagyott az Akadémiára. Az egyik magának Görgey Arthurnak 1852-ben írt s Lipcsében megjelent «Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849» című s annak idején elkobzott munkájának pontos magyar fordítása, melyre nézve azt kötötte ki, hogy az csak I. Ferencz József király halála után nyomatható ki. A másik az előttünk fekvő kötet s a harmadik : Görgey

Arthur a száműzetésben 1849—1867. E két utóbbi munkára nézve azon kikötéssel, hogy csak Görgey Arthur halála után nyomathatók ki.

A sorrendet az Akadémia igen helyesen a kiváló férfiú ifjú korára vonatkozó kötettel kezdte meg. Ez a kötet jellemzi szerintünk legjobban Görgey Arthur egész egyéniségét, de e mellett a szerző mélyenjáró gondolkozását, írói kiváló tehetségeit és történelmi kritikáját.

Valóban, a hazaárulás, a czinizmus és a könyörtelen ridegség vádjával illetett Görgey Arthur védelmére nem lehetett nemesebb és hatalmasabb fegyverrel védekezni, mint gyermek és ifjúkori leveleivel, melyekből a hazaszeretet, az Isten akarata előtt meghajló mély vallásos érzés, a szülők páratlan tisztelete, a rajongó testvéri szeretet s a minden nemesért és szépért rajongó, igaz és meleg érzések sugároznak elő. Az az ember, a ki így gondolkozott és így érzett hazája, Istene és ember-társai felől, az nem lehetett hazaáruló.

1832-ben a szünidők alatt apja rendeletéből Arthur tanította s adott rendszeres oktatást a nála hét évvel fiatalabb Pista öccsének, e kötet írójának. Az élénk fiú egyszer engedetlenkedett s nem akart tanulni. Arthur bátyja nem erélyeskedett vele, hanem miután szép kérése nem használt, — sírvafakadt. Ez a kis Pistát annyira meghatotta, hogy a nyakába kapaszkodva sírva megfogadta, hogy mindig tanulni fog, mikor csak kívánja. Miután atyjuk rossz anyagi viszonyok közé jutott s nem volt képes Arthurért Késmárkon, hol az a protestáns lyceumba járt, tovább fizetni, elhatározta, hogy katonai iskolába adja. Mikor azután a tulli pionier iskolában sikerült ingyen alapítványi helyet kapnia, felszólította fiát, hogy nyilatkozzék, van-e kedve e pályára lépni. És a jó fiú, ismerve atya anyagi helyzetét, daczára annak, hogy mint azt atya halála után maga több ízben megírta, a *legnagyobb ellenszenvvel viseltetett a katonai pályára iránt*, mégis belépett oda. Az akkor 14 éves fiú ezt következő sorokban írta meg atyjának: «Ha Tullban az ingyen helyet megkapjuk, akkor katona akarok lenni; ellenkező esetben a philosophiát akarom végezni és azután egyik avagy másik tudós szakmára határozni el magamat. Mert katonának két okból megyek: *először mindenképp előtt a haza iránti szeretetből*, minthogy ennek hasznára lehetni nekem emitt több alkalom látszik kínálkozni, mint más szakokban, másodsor a matematikai és physikai ismeretek iránti szeretetből. Tehát ez az én szilárd, rendíthetetlen elhatározásom.»

A tulli utászkar iskolája elvégzése után 1837-ben, mint hadnagy Bereg vármegye ajánlottja gyanánt a bécsi m. kir. nemesi testőrséghez lépett be.

Itt étkézése díjának s egyéb illetményeinek levonása után havon-

ként 24 pengő forint fizetése volt s a szerető fiúnak, a ki a fényes testőrségnél jóformán profunton élt, legelső dolga volt, hogy ebből az összegből negyedévenként 15 pengő forintot teljesen elszegényedett atyjának ajánljon fel, mit 1838 márczius 4-én a következő gyönyörű sorokban tesz meg :

«Szegény atyám! Ez tehát jutalmad hű szeretetedért, számtalan, gondok közt átvirrasztott éjjeleidért — hogy most öreg napjaidban magánosan élsz, elhagyatva gyermekeidtól, kiknek meg kellene óvniok ősz fejedet a gondtól és nélkülözéstől . . . ; hogy számos rokonok körében, sőt — egyik gyermekeddel közelebben — kénytelen vagy egy élettelen eszközhöz nyúlni, hogy ez vigasztaljon, felvidítson. Nyomasztó ez ajánlatom nem lehet rád nézve, mert megvagyom írva, hogy adjunk fölöslegünkéből annak, a ki szükségben van. A személy, a viszony közömbös : te szükséget szenvedsz s én vagyok az, ki bőségben él. Tehát már május végén veszed az első 15 ftot és viszont megígéred nekem, hogy egy élő lénynek — jól értsd meg! — *egyetlen élő lénynek sem árulod el a dolgot legtávolabbról sem*. A legelső kérésem ez, mit atyai szeretetedbe vetett teljes bizodalommal merek hozzád intézni, szilárdan meggyőződve, hogy teljesíteni fogod . . . *Régóta képzeltem a legédesebb érzésnek, ha szüleidről, testvéreiről gondoskodhatik az ember . . .*»

Öt évi szolgálat után a testőrségtől, mint főhadnagya a Felső-Ausztriában fekvő Nádor-huszárokhoz helyeztetett át.

Innen levelet írt Guidó bátyjának Bécsbe, a melynek tartalmáról fogalmat nyújthat nekünk az a megjegyzés, a melyet 1845 jan. 6-án Guido e levél hátára írt s a mely következőleg szól :

«Ime! egy 26 éves huszárfőhadnagynak a levele, a ki, élete 12-ik esztendejétől fogva szakadatlan küzdelemben beteges testével és csaknem minden idegen szellemi támogatás nélkül, a mióta pedig katonatisztté kineveztetett, azóta minden mellékjövedelem nélkül (és mégis adósságok nélkül) önerejéből képezte ki szívét és jellemét s egyenes előretörekvésében ily magaslatra küzdötte fel magát! Őrizze meg a kegyes ég e szeretett főt, egyengesse neki tisztességes útját és tartsa meg sokáig nekünk e drága életet!»

Hogy e mellett mily önmegtágóan élt, érdekesen világítják meg az Istvánhoz írt következő sorok :

«Hol másoknak forintok kellenek, ki lehet ott jönni krajczárokkal, ha a gyomrát fegyelmezi az ember. Én mindjárt a mint Csehországba jöttünk s az ezáltal okozott túlkiadások engem adósságba vertek : egy egész esztendeig csak *komiszkenyérrel és tejjel éltem* és egészséges maradtam mellette, adósságaimtól pedig megszabadultam. A mellett

nem szükséges az illetén életmódodat mindenkinek az orrára kötni. A világ mindég meg fogja szólni, akármilyen életmódot folytatsz. Elég ha tulajdon eszed és tiszta szíved helyesli, a mit teszel.»

Következő levelében pedig ismét írja :

«Azon ne aggódjál, hogy azután koplalni kell. Hisz nem koplalsz egyedül ; én is híven részesülök benne!»

Istvánnak, Arthur levelei közzétételével az volt a czélja, hogy őt mint embert mutassa be s talán épen azért adta ki azt a levelét is, a melyben a szerelemről mondja el nézetét. István szerelemre gyult s ezt egy levelében bevallotta bátyjának, mire Arthur, a fiatal huszártiszt, ezeket írja :

«Vallomásaidnak ujjongott a lelkem! Mert hitem az, hogy a magában álló ifjúnak horgonyra van szüksége ; horgonyra tulajdon szívében, melyhez erénye szilárdan oda legyen erősítve ez élet bonyodalmai és kísértései között. Féltemmel is, mert «aut Cæsar aut nihil» volt mindenkor jelszavam, valamint tetteimben szintúgy érzelmeimben is. Fájdalom! volt idő, mikor «nihil» voltam elveimben, mert nem szerettem. De az isten rá jött, hogy nincs a szegény embernek elegendő ereje az eredendő bűn naponkint sőt minden órán ismétlődő kísértéseinek ellentállni ; ezért küldte legerősebb angyalát, a szerelmet, le ebbe a siralomvölgyébe, hogy az akarókat erősítse, a nem-akarók szívébe pedig vessen üszköt, a nemesebb érzelmek égő üszkét, hogy lelkeiket mentse meg, ha még lehet. Nekünk is megjelent ő, ez a nyájas angyal, minket is megint visszavezetett az erény, a tisztaság útjára . . . és te bizonyosan egyetértesz velem ebben : «Was Pflicht und Gesetz, was Weisheit nicht thut : leicht thut es die Liebe : macht heilig und gut.» Ha te ezt nem érzed, édes öcsém, akkor érzelmed nem volt az igazi szerelem, akkor pezsgőbor mámoren volt csupán.»

Mint fentebb már láttuk, Görgey Arthur a későbbi nagy hadvezér egész életében ellenszenvvel viseltetett a katonai pálya iránt s atyja halála után családtagjainak ezt nyíltan bevallotta.

Erről az ügyről egyik levelében így ír :

«Wenn's dem Esel gut geht : geht er auf's Eis tanzen.» A számár között meg köztem az a lényeges különbség, hogy én 14 éves koromban, a mikor jó dolgom volt, nem szabad akaratomból mentem táncolni a jégre, hanem oda küldtek, azaz volt, a ki katonának állni kényszerített, én pedig elég ostoba voltam azt képzelni, hogy nekem éhen kell halnom, ha katonának nem megyek. Vessünk fátvölt rá, nehogy szegény atyánk szent emlékezetét megsértsük.»

Majd egy más alkalommal :

«— Akarsz-e katona lenni? kérdé tőlem atyám egy nap ex abrupto. Én pedig nagyon megértettem! így: «Katonává kell lenned.» Reszketve adtam meg magamat sorsomnak. — Mai pályámat — katonának lenni béke idején — akkor azért utáltam, mivel nem ismertem: ma azért utálok, mert ismerem. Engem nem is ezek a kicsiny gondok tesznek boldogtalanná, hanem ezek mellett föllebbvalóim butasága, a kiknek pedig minden ellenvetés nélkül engedelmeskednem kell; meg annak a szolgálatnak, melyet végzek, a czélszerűtlensége és hasztalansága, holott az általa fölemésztett időt más hasznos munkásságra fordíthatnám.»

Görgey Arthurnak ekkor már évek óta jegyese volt, a kihez komoly vonzalommal ragaszkodott. Miután belátta, hogy a különben is megutált katonai pályán, miután a kautióra egyiküknek sincsen pénze — ezt sohasem teheti neijévé, elhatározta, hogy katonai rangjáról lemond és más pályára lép, hogy leendő nejét tisztességesen eltarthassa.

Elhatározását Guidó bátyjával a következő indokolással közlé:

«Indító okaim; mostani pályám elleni mély ellenszenvem, mely ezred-segédtszti szolgálattételem rövid ideje alatt — a hol első kézből kapom minden piszok bűzét az orromba s a hol tulajdonképen csak arravaló vagyok, hogy azt én meg is emészszem — elképzelhetetlen fokra hágott. Ez az indok azonban hijába ösztökélne, ha ennél erősebb más okok nem járulnának hozzá, úgymint: egy ellenállhatatlan vágy Magyarországra, hazám felé, melytől mostani állásomban örökre távol kellene élnem, minthogy ezredünket (a Nádor-huszárokat) a magyarok iránti erős rokonszenvvel vádolják. Továbbá: vágyódásom egy tevékenyebb, szabadabb élet után, oly viszonyok után, melyek nem kényszerítettek föllebbvalóim közül az olyanoknak is, kiket megvetni van okom, kiket mint becsületes ember meg kell hogy vessek, a tiszteletnek külső nyilvánításával hódolni és igen gyakran a legnemesebb erőmet az ő oktalanságuknak vagy rossz akaratuknak áldozni fel. Ezért ellenszenvem (a katonaság iránt) bizony mélyebben gyökerezett, mint valaha kifejezni képes voltam.

De ezenfelül bánt a honvágy! Ezzel azt akartam mondani, hogy szeretem hazámat jobban mint állásomat. De engem ez a honvágy nem Toporcra vonz, hanem általában abba az országba, melynek népe és alkotmánya iránt legtöbb rokonszenvet érzek; mely érzés még részint gyermekeivéimre, részint a későbbi nevelésemre vezetendő vissza és tápt a csaknem szakadatlanul földieimmel ápolt összeköttetésből szítt.

Hogy azalatt, míg más kenyér után járok, valamely ideiglenes alkalmazást nem fognék visszautasítani, az igaz. *De minden császárit*

visszautasítok; és az oly pártfogás alatt netalán kínálkozót, mely nekem visszatetszik, szintén visszautasítom.»

És Görgey Arthur 1845 július 23-án, 27 éves korában, közel 13 évi katonai szolgálat után csakugyan kilépett a hadseregből.

Nemsokára Prágában találjuk őt, hol mint öccsének írja, egészen és kizárólag a vegytanra, még pedig annak tisztán tudományos művelésére adta magát, a melyet mint ő maga írja, ne válasszon magának az, ki vagyont akar szerezni.

Hogy miként élt és gondolkozott prágai tartózkodása alatt, ismét levelei világítják meg:

«Teljes magányban élek itt e népes város közepett, czimborák, barátok nélkül. Nem hogy így kellene élnem, mivel így kívánják külső körülményeim, hanem hogy így élni megegyezik *belső életemmel*: az tesz megelégedetté. A te magányos esti óráid melancholiája ám hadd üdítsen téged, mint az esti harmat a lankadó növényt, de sohase áztassa fel az alapot magát, melyben erős gyökeret vertél. Ezért szándékosan magad ne növeljed. A ki úgy áll magában, mint te meg én: annak csak komolynak szabad lenni, de sohasem szomorúnak, búskomornak.

A legbölcsebb természetvizsgáló egyszersmind a legszerényebb, legvallásosabb, legjobb, legboldogabb ember kell hogy legyen ezen a világon. Én egész éven át csupán száraz kenyérral élek, hébekorban nyáron némi tejjel, sajttal; iszom vizet, szalmán hálók; dolgozom reggeltől estig és néha viszont estvétől hajnalig; öltözetem tiszta, de olcsó és nem új: igen ritkán élvezek társaságot; és ha kérded, hogyan érzem magamat, őszinte feleletem csak ez lehet: «pompásan!»

Előttem: állás a világban, cím, hírnév, vagyon, mind oly dolgok, melyekért le sem hajolnék, hogy kényelmesen fölvegyem, ha kínálkozva ott hevernének is a széles országúton. Kivételt tennék talán a vagyonnal, de ezt is csak úgy fogadnám el, mint eszközt a célhoz, mivel biztos vagyok benne, hogy észszerűen fognám felhasználni.»

E közben egy lelki csapás érte. Jegyese úgy látszik sokalta a várást és felbontotta eljegyzésüket.

Csakhamar kárpótlást talált azonban tudományos sikerében, a mennyiben Lembergbe a vegyészet tanára mellé asszisztensnek hívták meg, 1848 január havában pedig szíve is vigasztalásra talált, a mennyiben Prágában eljegyezte Aubouin Adélt, a kivel Redtenbacher egyetemi tanár házában ismerkedett meg, a ki itten francia társalkodónő volt.

Miután pedig időközben Mari néjének férje meghalt s ennek folytán ez őt toporczy birtoka kezelésének átvételére meghívta, márczius 30-án megtartotta esküvőjét és haladéktalanul Toporczra költöztek.

Mikor azonban a szabadságharcz teljes erővel kitört, Görgey Arthur nem hallgatva sem ifjú neje, sem nénje kérésére és sírására, Pestre sietet, hogy szolgálatait felajánlja a nemzetnek.

Innen írja nejeének :

«Életem itt nem is olyan izgatott, a mint te képzeled. Egész nap itt ülök a szobában és tanulom a magyar nyelvet. A megteendő lépések megvannak téve, most csak várni kell az eredményt . . . Mint századosnak 80 ft. pengő pénz lenne a fizetésem havonkint ; ebből megélhetünk, ha takarékosan élünk.

És 1848. évi július 13-án Görgey Arthur, István nádor királyi helytartó által a Győr városában szervezendő 5. számú gyaloghonvéd zászlóaljba századosná csakugyan kineveztetett. Augusztus 27-én már őrnaggyá lépett elő s önálló csapatparancsnoksággal bízott meg. Ekkor öccsét Istvánt, mint segédtsiztet maga mellé veszi, a ki ezentúl az egész hadjárat alatt mellette marad s közvetlen szemlélője egész működésének.

E kötetben szerző, Arthurnak 135 levelét közölve, végül több fejezetben leírja a szabadságharczi eseményeket egészen addig, míg az év vége felé bátyja fővezérré kineveztetik.

Részletesen leírja Zichy Ödön gróf kivégeztetésének ügyét, Perczel Mór és Görgey Arthur torzsalkodását, majd mikor az utóbbi, mint már ezredes, Móga tábornok alatt a lajtai hadsereghez küldetett, ottani működését. Leírja, hogy mily önfeláldozóan dolgozott éjjelenként is s ha nem költötte fel, ha elaludt, milyen szemrehányásokat tett neki :

«Et tu mi fili Brute! hát te tulajdon testvérem sem támogatsz emberi gyöngeségem elleni szükséges küzdelmemben?!» fakadt ki egy ízben ellenem a miatt, mert vagy egy fél óráig aludni hagytam éjfél utáni időtájban.

Mikor a vesztett scwechati csata után Móga tábornok leköszönt, november 1-én a Honvédelmi Bizottság Görgey Arthurt nevezte ki tábornokká és a hadsereg fővezérévé.

Szédületes karriér három és fél hónap alatt századosból tábornokká és fővezérré lenni. Ebben azonban kétségtelen, hogy része volt nemcsak a különleges viszonyoknak, hanem bizonyára Görgey kiváló egyéniségének is.

E kötetben foglalt ifjúkori levelei pedig azt bizonyítják, hogy nemcsak kiváló fővezér, hanem valóban nagy ember is volt.

Ezt a könyvet pedig minden hadapródnak a kezébe kellene juttatni, hogy megtanulja belőle, hogy lehet valaki igazán nagy katona.

Dr. Szendrei János.

Szabó Dezső: Küzdelmeink a nemzeti királyságért.

Budapest, Franklin-Társulat. 1917. 8.° 226. lap.

Ez a munka első kötete egy, a Thaly-alapítványból kiadandó sorozatnak, mely egészében a magyar nemzet függetlenségi törekvései és küzdelmei történetét fogja tárgyalni, 1505-től a Rákóczi-emigratio kihaltáig. A magyar függetlenségért mindig véradó járt. A tíz kötetre tervezett sorozat tehát nevezetes forrása lesz hadtörténelmünknek is, bár főcélja nem az, hogy a magyar katona fejlődéstörténetét adja. De ellenséges erők közepette a függetlenség legfőbb biztosítéka mégis csak a fegyver, azért a mi különleges szempontunkból is bizakodással kell néznünk a kötetek megjelenése elé. Ez az első is sok idevágó gondolattal és tanulsággal szolgál, jóllehet a harmadfélszázados korszaknak a mohácsi vésszel lezáruló itt tárgyalt része kétségtelenül legszegényebb a függetlenség biztosításáért vívott fegyveres küzdelmekben. A török elleni harcz állandó ugyan, de lánghán folyik, minden kezdeményező lendület nélkül diplomaciai sakkhúzások, intrikák, pártalakulások, szövetekezések igyekeznek dönteni a nemzet sorsa felett. A nemzeti királyság visszaállítása ismét sokak előtt tünik fel kiküzdésre érdemes czélnek. A belső forrongás és erjedés jellemzi ezt az időt — ez szerző, kétségtelenül helyes és vitathatatlan álláspontja, — de mintha kicsit szigorúan kezelné a rendelkezésre álló, lelkiismeretes felkutatott hatalmas anyagot. A conföderatiók, követjárások, szerződések stb. története részletesen megtalálható munkájában. Ellenben nem hangsúlyozza mindenütt, hogyan roppan apránként össze a Mátyás király Magyarországa, a független Magyarország, mely önmagában helyt tudott állani minden ellenségével szemben, rendelkezvén azzal a katonai erővel, mely nélkül nincs nemzeti királyság. Nem mondja meg pl., hogy a nemzet délibábot kergetett, mikor nagyobb részében összefogott a nemzeti királyság mellett, mert közben függetlensége legfontosabb összetevőjét tette tönkre az 1514-iki parasztlázadás vérbefojtásával. A parasztlázadásról nem tesz említést, pedig, hogy többet ne mondjunk, a nemzeti királyságért elsősorban sikraszállni kész és az elmúlt századdal ellentétben ismét fegyveresen szervezkedni kezdő köznemességet ez a mozgalom kötötte guzsba s nyomta vissza az aggodalmaskodó dermedtségbe.

Zsigmond halálától végigpillant a magyar trón betöltése körül folytatott tárgyalások és küzdelmeken. Kiemeli a Szilágyi Mihály rendelkezésére álló fegyveres hatalom jelentőségét Mátyás megválasztását illetőleg. A Mátyás halálát követő választási mozgalom pedig már egyenesen az egész országot fegyverbe szólította. A kisebbségben maradt

Habsburg-jelölt, hogy ügyét legalább a jövőre nézve biztosítsa, Magyarország hadi ereje, főleg a végvárok feletti rendelkezést igyekszik magának megszerezni, a Jagellók kihalta esetére. Az urak és a szereplők általában játszanak ígéreteik és esküjökkel. A fegyver az egyetlen komoly biztosíték és erő a belpolitikában. A köznemesség mind nagyobb hatalomra tesz szert s egyre jobban érezteti katonai súlyát az országgyűléseken. Ilyen körülmények között született meg a híres 1505. rákosi végzés az idegen trónörökös ellen. S ezzel kezdődik a könyv tulajdonképeni tárgya.

A magyar hadügy elzúllását nem kíséri a részletekre kiterjeszkedő figyelemmel, de nem egy észrevételéből kiviláglik, hogy az általános bomlás ezt sem kímélte meg. Így a cambrai-i liga megalakulása kapcsán megjegyzi, hogy Magyarországon már nem lehetett szó a török elleni támadó hadjáratról. II. Ulászló halálakor Beriszló Péter, a veszprémi püspök megírja Miksának, hogy az országgyűlésre küldendő követén kívül sereget is küldjön Magyarországra, mely védelmet nyújtson a török ellen s hathatósan gondoskodjék a császár érdekeiről. II. Lajos uralma elején az ország még szomorúbb képet mutat. A gyermekkirály gyámságra szorult s az atya kívánsága értelmében gyámságra hivatott Miksa császár és Zsigmond lengyel király tervezete mutatja, hova jutott akkorra Magyarország. Ajánlják, hogy a főnemesség állítsa ki banderiumait és pedig hozzáértő vezérek parancsnoksága alatt. Gondoskodjanak a végvárokból őrség és kapitányról, a hanyag bánok hagyják el helyüket, a köznemesség pedig katonáskodás helyett fizessen adót. (A köznemes, igaz tanulatlan katona, de itt valószínűleg inkább azért akarják kivenni kezéből a fegyvert, mert ellensége az idegen befolyásnak.) S a mi a legszomorúbb, a császár kész vállalni Jajcza védelmét. Természetesen ennek fejében idegen tanácsosokat tartoznék befogadni az udvar, kiknek feladata figyelni, hogy a tervezet teljesedésbe is menjen. Az országgyűlés mindezt nem fogadta el, de a bajok eltüntetéséről ugyancsak nem gondoskodott. 1523-ban az idegen befolyás megbuktatja Báthory nádort. A vád az volt ellene, hogy az 1521-ben megszavazott magas adókból sem tudott megfelelő sereget teremteni a török ellen. Most a kisebb adó mellett a Habsburgok segélyére számítanak, kik lassan megnyerik a maguk pártjának a főurak és különösen a főpapok nagyobb részét s az országgyűlés a török ellen a nürnbergi birodalmi gyűléshez fordult. Maga a lépés nem szokatlan. A török közös ellensége a kereszténységnek. Tett ilyet valamikor Mátyás király is, de inkább támadó háború céljából s mert ilyenformán, ha segítséget nem is, de remélhette a nyugati szomszéd békében maradását. A támadó háború még akkor

is eszébe jut ugyan Szalkay Lászlónak, azonban tisztán belpolitikai czélzattal, t. i. ettől várta a meglévő és egymás ellen működő erők egyesítését. De Magyarország már nem volt képes magát összeszedni s itt is bebizonyult, hogy a gyengék csak gyenge támogatásra számíthatnak, mert Ferdinánd főherczeg segítsége már ígret korában is igen sovány volt. A hatvani országgyűlés megkísérelte megyénként szervezni a köznemességet, mindegyikben egy kapitány választását rendelte el, de minden késő volt már. A nemzeti királyság eszméje erős pártra számíthatott, de erő már nem volt, mely a nemzeti önállóságot valóban megoltalmazhatta volna.

Szerző nagy gonddal és odaadással megírt műve sok tekintetben új fényt derít a két Jagelló király vígasztalan korára. Világos és részletes leírását adja a szüntelen politikai küzdelmeknek. A ható okokat pontosan megjelöli a szereplő személyek pártállása és cselekedeteik megértetése sohasem kerüli el a figyelmét. Tárnya meglehetősen megkötötte a kezét, sajnos nem akarhatott a hadtörténelmi vonatkozásokra bőven kiterjeszkedni. Amit vállalt, szépen beváltotta, annál inkább sajnáltuk, hogy nem vállalhatott többet.

Tóth Zoltán.

Török történetírók. A M. Tud. Akadémia történelmi bizottságának megbízásából. Fordította és jegyzetekkel kísérte: *Karácson Imre.* † III. kötet. 1566—1659. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta: *Szekfű Gyula.* Budapest, 1916. Ára 12 korona. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia.

A török forrás gyűjtemények számát ez a kötet ismét megszaportította eggyel. Melancholikus érzések futottak át lelkünkön, midőn olvasásához fogtunk. A fordító neve mellé állított kereszt okozta ezt, midőn figyelmeztetett arra, hogy a mit olvasunk hagyaték, folytatása nem lesz. Boldogult Karácson Imre, mikor valami külső körülmény miatt a török levéltárakban nem dolgozhatott, úgy hasznosította az időt, hogy régi török történetírók Magyarországra vonatkozó fejezeteit fordíttatta le. Az idő így nem futott le haszon nélkül. E szorgalom eredményét foglalja magában az előttünk levő kötet. A majdnem ötödfélszáz oldalon három történetíró *mesél* Magyarországról. Nem mondjuk mesének teljességgel a török írók előadásait, csak azt akarjuk kifejezni, hogy ez a műfaj jut leginkább eszünkbe, ha a török történetírókból vett olvasmányainkra gondolunk. Utazók beszélnek török falvakban élő emberekről, akik hallgatóikat összegyűjtik a kávéházakban, vagy a karaván szerájokban és fél éjszaka számra eltartják őket mesével.

Körülbelül olyan bőséggel hömpölyög a betű a mi derék historikusaink nádjából is, mint e mesélők ajkáról a szó. A kötet elé írott tanulmányban Szekfű Gyula nagy éleselműséggel és minden dicséretreméltó ítélettel állapítja meg e muzulmán írók forrásértékét. E megállapítások annyira cardinalisak, hogy a jövőben számbavételük elől senki nem zárkozhatik el, aki mozlim írótt nyugati történelmi események forrásául felhasználni szándékozik. Szekfű megállapításai csak kevés részben vonatkoznak jelen kötetben kiadott történetírókra, a nyugati forrásokkal való egybevetései elsősorban Evlia Cselebi hitelét érintik, de érvei oly meggyőzők és gondosak, válogatottak, hogy hasznos intésül szolgálhatnak a többi török író felhasználásakor is.

Kötetünket kitevő három történetíró elsője *Pecsevi*, magyarországi születésű. Pécsen született 1574 körül előkelő katona családból. Atyja hihetőleg jó állású hivatalnok volt a Mecsekháti városban, a hova Boszniából került. Anyja révén rokonságban volt a nagyhírű Szokoli familiával, a melynek a török történet lapjain több fényes nevű viselőjével találkozzunk. Pecsevi 14 éves korában árvaságra jutott és neveltetését ettől fogva Ferhád budai pasa vitte 1591-ben bekövetkezett megöletéséig, majd Lala Mohammed pasa, a Bocskay harcokban szereplő nagyvezér fogta pártul. Munkája 1520-tól az 1640-ig történt eseményeket beszéli el. A saját tapasztalásán kívül eső, vagy korát megelőző események elbeszélésében nem mutat önállóságot, még kevésbé kritikát. Ezt a fogyatkozást a többi társánál is megtaláljuk. Azokat az eseményeket azonban, a melyekben része volt, nagy bőbeszédűséggel adja elő. Ibrahim defterdár néven hivatkozik rá e kötetben szereplő másik történetíró Kjátib Cselebi. A defterdár kötelessége a lakosokat összeírni, a katonaságot számba venni, napi zsoldjának összegét kiszámítani és időnkint táblázatos kimutatást készíteni a konstantinápolyi kancellária számára. Midőn 1596-ban Eger várát a törökök visszafoglalták, Pecsevi Ibrahim látta el a várban a defterdári tisztet s az ő fölterjesztései alapján adta ki a császári kancellária zsoldra vonatkozó rendeleteit. Hivatásánál fogva jelentékeny érdeklődéssel fordul mindenütt a reális élet megnyilvánulásai felé. Várostromnál nem feledi felemlíteni az élelmezési viszonyokat, a termények árának hullámozása többször feltűnik neki. Érdeklődésének e sajátos voltára látjuk jellemzőnek azt az előadást, hogy ha a tatár khán tudni akarja seregének számát, ez nem okoz neki nehézséget, mert minden 12 embernek van egy közös főző edénye, a mit *kos* néven neveznek, tehát megolvastatja a *kos*-ok számát. A hadseregszámolás e módja őt mint defterdárt kiválóan érdekelte. Ez az *œconomicus* felfogás néha még erélyes történetkritikai ítéletre is készíti. Ilyen az a nevezetes

megállapítása, melyben helyteleníti, hogy nagy Szulejmán szultán az elfoglalt budai tartományt kifosztatta, mert ennek a pusztításnak az utódok látták csak kárát. Ilyen okból részesíti dicséretben Ibráhim temesvári pasát, a ki a kölcsönös hasznossági elv teljes átérzésével védte a pór nép érdekeit és nem engedte vetéseiket letipratni katonái által. Hogy a pécsi szandzsákban a szörnyűségesen kirabolt pór és felesége magukat fogják az eke elé és földjüket így művelik, nem véletlenből került Ibráhim defferdár tolla alá. Természettudományos műveltsége úgyszólván semmi; a tünemények megállapításáig megy el, a többi az isteni bölcsesség titkára hagyja s könnyedén megnyugszik. Egy folyó két partján kétféle ízű vizet talál: nagyot csodálkozik a teremtés különös berendezésén, tán sóhajt is egy mélyet, de meg nem áll; könnyű lélekkel megy tovább. Vallási tilalmak megtartásában nem merev: nem zárkózik el az asztal gyönyöreitől, midőn Esztergomot 1595-ben a keresztyén sereg ostromolja és az átadás dolgában megbeszélések történnek, vígan megiszza a bort és nem veszi rossz néven a gyauroktól a 12 fogásos asztal terhes traktáit. A tanulás óráit élete kincses szórakozásának tartotta; szívesen tanult, a kitől csak lehetett, Gázi Geráj tatár khántól a tálik írásmódra nyert buzdítást, a toll metszést és egyéb írásbeli ügyességeket sajátította el tőle.

Kjátib Cselebi gyakran másik néven a Hadszi Khalfa néven fordul elő a történetirodalomban. Igen tudós ember volt, sokat utazott, még többet tanult és írt. 1600 körül született Konstantinápolyban. Itt közzölt történeti munkája «Fezlike i kjátib Cselebi» czímen ismeretes. Nagy tanulása meglátszik munkájának hangján is. A Pecsevinél előforduló szinte epithetonszerű gyalázkodó kifejezések nála nem fordulnak oly sűrűn elő. Munkája, mely az 1591—1654. eseményeket mondja el, bár néhol hűséges átírása Pecsevi tapasztalatainak, bizonyos mértékű emelkedést mutat kritika tekintetében Pecsevivel szemben, ha szabad magunkat így kifejeznünk. Egyszer-egyszer megpróbál összefoglaló állapotrাজот is adni, bár ez nem nagyértékű: mint a végek állapotának leírása 1595-ben; viszont azonban Pecsevi előadásából sem fogad el mindent, hanem a neki nem tetszőt kihagyja, vagy másként módosítja. A harmadik történetíró *Náima* udvari historikus volt és megbízásból írta könyvét. Kiválóan kezelte a tollat és ez a művészete irányította feléje a magasabb körök figyelmét. Főleg *Kjátib Cselebit* aknázza ki művében a nélkül, hogy különösebb változtatásokra törekedett volna művében. A mi történelmünk eseményeinek elbeszélésével csak az 1654—1659. évekre vonatkozólag bír értékkel, főleg a tatárság pusztításaira nézve II. Rákóczi György lengyelországi vállalata idején. Korát tekintve valamivel fiatalabb *Kjátib Cselebinél*.

Egészben véve a kötet nem könnyű olvasmány. Elhatározás kell, hogy rajta átkússzunk. A tömérdek, szinte felsorolhatatlan várvívás, csatározás rikoltó hangja teszi fárasztóvá. Ezek a történetírók nem ujságolják — hisz úgyszólván tudjuk máshonnan már — csak megerősítik azt a tényt, hogy a papiroson álló béke ellenére is mozgalmas hadiélet volt a végeken, mikben a harci szerencse ide-oda libegett. Néha egész lendülettel írnak a csatározásokról, látszik hogy a harc kétséges volta gyönyörködteti őket, mint a szenvedélyes vadászt a nehéz zsákmány. Több ily megfigyeléssel folytathatók a már eddig elmondottakat, de ez túl menne az ismertetés keretein; csupán a jegyzetek tartalmas és adatgazdag értéke fölött kívántuk tetszésünket kifejezni, melyek úgy a boldogult fordító, mint a kiadó buzgó és fáradtságos utánnajárását és gondosságát bizonyítják.

A Budapesti Szemle 1916. 471. és 472. számában báró Forster Gyula két közleményre terjedő értekezésben adja elő Hunyadi János családjára és származására vonatkozó megállapításait. A kérdés előző irodalmát felsorolva feltűnteti annak fejlődését. Hosszasan foglalkozik Hunyadvárának a család részére szóló adományozása kérdésével. Meddőnek tartja az eddigi történetírás oly irányú törekvését, mely Hunyadot ismételt donationnak tartva, az eredeti első adomány levél felkutatására igyekszik. Így történeti tekintélyek és egykorú adatok segítségével megállapítja, hogy a szóban levő 1409-iki adomány nem folytatólagos, hanem első, ennél régebb tehát nincsen. Szól Hunyadi testvéreiről. Rostálgatja a történetírásban fennmaradt tévedéseket Hunyadi nővéreire vonatkozólag. Eredményeit nagy területről gyűjtött bizonyítékokkal támogatja.

Századok 1917. 2—3., 45. Gyalokay Jenő Albisi Zólyomi Dávidról ír értekezést, a ki Bethlen Gábor idején is a jelentékenyebb erdélyi főemberek számába tartozott, később pedig, midőn idősb Bethlen Istvánnal szemben Rákóczi György fejedelemmé választását sikerült keresztülvinnie, még nagyobb tekintélyre jutott. Ezt azonban állhatatlan nagyravágyásával teljesen eljátszotta és mint rab végezte életét 1649-ben. Fejedelemségre vágyása nemcsak a maga, hanem családjá szerencsésjét is felborította.

Századok 1916 szept.-okt. 7—8. Gyalokay Jenő: Görgey mint hadvezér. Tanulságos rajzát adja Görgey hadvezéri pályájának a diktatornak úgy ócsárlóival, mint magasztalóival szemben. Három irányban terjeszti ki vizsgálatait. 1. Hogyan ítélte meg Görgey az általános hadá-

szati helyzetet, mikor magának kellett cselekednie? 2. Adott hadászati feladatot miként tudott megoldani. 3. Milyen volt hadseregparancsnoki szerepének betöltésében valamely nagyobb csatában? Mind a három kérdésre higgadt fejtegetéseket kapunk. Alapos bizonyosságokat arra, hogy Görgeyben mint hadvezérben sok szembeötölő hiba van, de e hibákat enyhíti legtöbb esetben a forradalmi viszonyok mérlegelése és a kortársaival való egybevetés.

Századok 2—3, febr., márcz. Melich János Nándorfejérvár. Árpád-jaink kora óta a legközelebb multakig történelmünkben oly gyakran szereplő város nevének megfejtéséhez szól hozzá a czikk. A megfejtő Šišić Nándor zágrábi egyet. tanár fejtegetésének eredménye azonban kétes. Értekezésének az a haszna, hogy a vonatkozó anyagot összegyűjtötte. Šišić szerint a Nándor név egy szerb *vrāčar* köznévhöz kapcsolódik, (jelentése jós, varázsló). E növény a Belgrádtól 6 km.-nyire levő *Vračar* nevű hegyen gazdagon nő s ez adott volna nevet a hegynek is. E növényt Borbás egy leírása nádráfűnek, vagy nándorfűnek nevezi. Melich a magyarázatot elfogadhatatlannak tartja s arra jut, hogy a Nándor személynév lehetett, de jelentését ez a czikk sem tudja megmondani.

Századok 1916 jún. Pelz Béla Rokkantellátás a hétéves háború után. A manapság oly igen érdeklő rokkantügy történetéből írja le a kérdésnek Mária Terézia korában keresztülvitt megoldását. Két rendelet jelent meg ez ügyben. A királyné 1750 márczius 28-án adta ki a rokkant ellátásra vonatkozó első rendeletét, a mely egész 1771-ig érvényben volt. A második pedig 1858-ig volt gyakorlatban. Az első rendelet szerint a rokkantak nyugdíjban részesültek katonai rangjuk szerint, ezenkívül kívánhatták katonai rokkantházba való felvételüket is. Négy rokkantház volt a Monarchiában ez időben: Bécsben, Prágában, Pettauban és Pesten. A pestiről részletesebb leírást kapunk a cikkben. E négy rokkantház mintegy 6000 embert fogadott be. A többi rokkant szülőhelyén telepedett le és a vármegye pénztárától vette fel nyugdíját. A hétéves háború megnövelte a rokkantak számát, úgy hogy új gondoskodással kellett az ügyön segíteni. Egyes vármegyék hajlandók voltak mérsékelt díjazással rokkantakat alkalmazni, másrészt a Bácskában folyó telepítés is sok invalidus családot mentesített a rokkantsági nyugdíj igénybevétele alól. Így a rokkantak száma 8400-ra szállott le, kikről véglegesen az 1772. szabályzat gondoskodott, mely elvi őse részben a napjainkig fennállott rokkantügyi kérdéseknek.

Zsinka Ferencz.

HADTÖRTÉNELMI OKMÁNYTÁR.

Buda 1530-iki ostromához.

Az országos levéltárban őrzött Nádasdy levéltár utolsó csomói olyan leltárakat, nyugtákat, számadásokat, utalványokat tartalmaznak, melyek nem sorozhatók a többi irat közé. Ezek közül való a két alábbi, kelet nélküli jegyzék is. Az első azoknak a lovaknak jegyzéke, melyek Nádasdy Tamás lovasságánál Buda ostroma alkalmával elhullottak, a másik pedig azoknak a vitézeknek a névsora, a kik Buda ostroma alkalmával kitüntették magukat. Előbbi az illetők kártalanítása czéljából készült, erre vall, hogy a lovak száma mellett azok értékét is feltünteti, utóbbi talán a jutalom reményének fejében írták össze, mindkettőben történelmi, ismert férfiakon kívül, egy csomó «névtelen hőssel» ismerkedünk meg, az utóbbiban még Jánossal, «a királyi felség szabójával» is.

Nádasdynak kétszer is volt alkalma, hogy Buda ostrománál mint véső részt vegyen. 1529-ben mint Ferdinánd király párti, ő volt Buda főkapitánya, Szolimán ostromló serege ellen, mely a várost könnyűszerrel bevette ugyan, de a vár még jó ideig tartható lett volna, ha a német helyőrség és ennek élén Besserer Kristóf, Traubinger János kapitányok helyt állanak. Az első felszólítás után, az első roham visszaveretése után, amikor az ellenség aknák ásásához fogott, a helyőrség fellázad, parancsnokát, Nádasdyt megkötözve elzárja és az ellenségnek készségesen kaput tár, szabad elvonulás reményében, melyben azonban csalódott. Szolimán az árulókat felkonozoltatta, Nádasdyt pedig, miután hiába kísérelte meg, hogy Ferdinánd király pártjáról eltérítse, becsület-szóra, hogy János király ellen nem harszol, szabadon bocsátotta.

Nádasdynak nem sokáig kellett várákozni, hogy ezt az önhibáján kívül esett csorbát helyrehozza. Miután Ferdinánd király hűsége alól 1530-ban felmentette, még ez évben alkalma nyílt, hogy vereségének helyén, Budán új babérokot szerezzen, a hol Rogendorf ostromolta János királyt, kinek pártjához időközben Nádasdy szegődött. János

király sürgető hívására Nádasdy felhagyott Szigetvár reménytelen ostromával és Székesfehérváron át lovasságával rejtett úton Buda alá sietett, a hol huszárjai meglepő rohammal áttörték az ostromzárát és a várba jutottak. Ez a siker nem kisebb mértékben járult hozzá Rogen-dorf visszavonulásához, mint a korán beállott téli időjárás.

Abból, hogy az első jegyzék lovak veszteségéről számol be, közel álló az a következtetés, hogy az Buda második, 1530-iki ostromáról szól. Az pedig, hogy a második jegyzékben Gritti és több János király pártján levő magyar főúr neve szerepel, szintén az 1530-iki ostrom idejére vall.

I.

Numerus equorum familiarium d. Nádasdy in obsidione Budensi amissorum. (Azoknak a lovaknak jegyzéke, melyeket a Nádasdy úr legénysége Buda ostrománál elvesztett.)

Név	Ló	forint
Garvay Imre kapitány	1	10
Horváth Mihály	3	22
Komornyk Pál	3	14
Wechey György	1	12
Balathy János	3	16
Farnosy György	1	12
Nagy Mátyás	1	20
Bathy Ferencz	1	5
Zentywany Ferencz	2	26
Koppany Ferencz	2	17
Lázár diák	1	14
Nagy Mihály	2	13
Zekel Pál	4	25
Gerney Ferencz	1	10
Stepan (a másik neve kimaradt)	1	6
Sarffy János	2	14
Erdely Tamás	1	16
Balog Mihály	1	11
Raykay Gábor	2	23
Berenthey Péter	4	26
Uzay Miklós	2	24
Balog János	1	10
Ilwosway Farkas	1	12

Név	Ló	forint
Domonyi Péter.....	3	30
Korody Benedek	2	23
Elbey István	1	16
A trombitás	1	6
Zakach Pál	2	20
Horwath János.....	3	37
Fekethe Péter.....	1	8
Balogh, másképp Hamway Márton.....	2	26
Fwzy Ferencz	2	22
Pesthy Ferencz	1	13
Fwzy Imre	1	6
Zenthfalway János	1	8
Zkoblyth György	1	8
Bezeregy György	1	8
Nánai Zekel Ferencz.....	1	8
Zekel Gáspár	1	8
Szegszárdi Zekel János	1	8
Zalay Gergely, Pesthy Ferencz szolgája ...	1	8

II.

Nomina fidelium servitorum regiæ majestatis, qui tempore obsessionis civitatis et castris Budensis penes maiestatem suam viriliter pugnaverunt.

(Ő felsége hűséges szolgálóinak névsora, a kik Buda város és várostrománál ő felsége mellett vitézül harcoltak.)

Petrowyth Péter.
 Baythay Zsigmond.
 Kenderessy Balázs.
 Chery Balázs.
 Ilosway András.
 Somlyay Mihály.
 Kasfono Mátyás.
 Nagh Ferencz.
 Dobo Ferencz.
 Porkolab Tamás.
 Trombythas Mátyás.
 Baardy Ferencz.
 Halmosy György.

Zoffya Péter.
 Nagy János deák.
 Myhalffy Tamás.
 Nemes Albert.
 Rakowan Mykla.
 Rhadozza Radyth.
 Kezy Miklós.
 Chaaky Elek.
 Zallaasoztho Ferencz.
 Zalkanus Pál.
 Rohmany Zsigmond.
 Zokothy Mihály.
 Naagh György.
 Deway Pál mester.
 Nagh László.
 Menyhért
 István } ő felsége titkárjai.
 Bechy Ferencz }
 János, ő felsége szabója.
 Amode István.
 Wass László.
 Hatzaghi Oláh László.
 Merche vajda.
 Baathkai Ispán András.
 Varga Pál.
 Pethew Pál.
 Halwppa.
 Gritti úr.
 Czybak tisztelendő úr.¹
 Az erdélyi püspök úr.²
 Pesthyeny úr.
 Raskay úr.³
 Zerechyen János úr.
 A budai provizor.
 Nádasdy Tamás úr.
 Bekény alkanczellár úr.
 És ő királyi felsége fegyverhordozói, valamint a pródja.

Dr. Kárfy Ödön.

¹ Czibak Imre, nagyváradai püspök.

² Gerendy Miklós.

³ Raskay István.